

Heroizaziotik karnabalizaziora: Larramendiren irudikatzea XIX.-XX. mendeetako literaturan*

From heroization to carnivalization: Larramendi as
object of representation in 19th-20th century literature.

Luzia Alberro eta K. Josu Bijuesca**

RESUMEN LABURPENA ABSTRACT

El objetivo de este trabajo es analizar qué imagen de Larramendi se ha forjado en la literatura vasca de los siglos XIX al XXI. En verso o en prosa, ya sea mediante biografías, ensayos o novelas, se escruta si se ha mencionado a Larramendi, y si es así, cómo. Desde el reconocimiento como padre de los vascos del siglo XIX se estudia cómo se ha pasado a la crítica a Larramendi en los siglos XX y XXI. Según el contexto Larramendi y sus obras han sido utilizados para defender posturas que, en principio, parecen contradictorias.

Lan honen helburua XIX. mendetik XXI. mendera bitarteko euskal literaturan Larramendi nola irudikatua izan den aztertzea da. Bertsoz, edota hitz lauz, biografia, saiakera edo eleberrietan Larramendiri tokirik egin zaion eta nola, aztertu nahi da. XIX. mendeko euskaldunen aitatasun aitortzatik, XX eta XXI. mendeetako kritikara nola pasa garen azaldu nahi genuke. Testuinguruaren arabera Larramendi eta bere lanak itxuraz kontrajarriak diren jarrerak defendatzeko erabili dira.

The aim of this study is to analyse the way in which Larramendi has been depicted in Basque literature from 19th to 21st centuries. The purpose is to examine how Larramendi has been represented in poetry and prose, whether essays, biographies or novels. In addition, the article studies the process by which Larramendi goes from being acknowledged as the father of the Basque people in the 19th century to being criticized in the 20th and 21st centuries. Larramendi and his works have been used to defend apparently conflicting positions in different contexts.

* Artikulu hau Deustuko Unibertsitateak onartu eta diruz lagundutako Euskal Gaiak ikertaldearen ikerrildoan garatu da.

PALABRAS CLAVE GAKO-HITZAK KEY WORDS

Larramendi; literatura; memoria; heroización; carnavalización.
Larramendi; literatura; memoria; heroizazioa; karnabalizazioa.
Larramendi; literature; memory; heroization; carnivalization.

** Deustuko Unibertsitatea /
Universidad de Deusto
luzia.alberro@deusto.es eta
josu.bijuesca@deusto.es

Fecha de recepción/Harrera data: 9-01-2018
Fecha de aceptación/Onartze data: 6-02-2018

Manuel de Larramendi (1690-1766) Andoaingo jesuita eta idazlea euskaldunon memorian presentzia nabarmena duen pertsonaia da bere heriotzatik berrehun eta berrogeita hamar urte baino gehiago igaro direnean ere. Euskal Herriko zenbait hiritako kaleak haren izenez aipatzen ditugu eta izen hori bera erabili izan da hainbat ikastola eta ikastetxerentzat. Andoainen ere bada Larramendi Kultur Bazkuna izena duen kultur erakundea. Kontaezinak dira, azkenik, Larramendiren idazlanei eta ideiei eskainitako azterketa, hausnarketa, kritika eta era guztietako aipamenak. Modu batera edo bestera, Larramendi behin eta berriro da oroitua Euskal Herrian.

Memorian gordea izateko arrazoi nagusia haren lumatik ateratako lan ugari eta askotan erraldioak dira, zenbait jakintza alorretakoak (euskal gramatika, poetika eta hiztegia, Euskal Herriko historia, Gipuzkoako era guztietako erakunde eta ohiturak, sermoiak, etab.). Horri guztiari esker euskal letren panteoian tokirik gorenetarikoa aitortzen zaio, nahiz eta besterik den egun lan horietatik zenbat irakurtzen den adituen eremutik kanpo. Baina adituen artean behintzat onartu beharra dago egun ere gogoratua dela, euskaraz nahiz erdaretan idazten dutenen artean -eta euskal kulturari dagokionez behintzat, eta halaber euskal kulturak ingurukoekin sortzen dituen elkarriketak aztertzean-, erreferentzia bazter ezina bihurtuta sarritan hark esandakoak errefusatzeko baino ez bada ere.

Andoaindarraren lanetara behin eta berriro jo beharra nahikoa ez eta harengana itzultzearen jarduera hori bera lorratz luze, zabal eta iraunkorra uzteko arrazoia izan da. Larramendiren eta bere lanen azterketa, aipamen edota aipuak era guztietakoak aurki daitezke. Aipamen horien katalogatze soilak bibliografia luze-luzea osatzeko aukera eskainiko luke, are gehiago euskara ez beste hizkuntza guztietan idatzitakoa arakatuko balitz. Andoaingo jesuitaren memoria aztertzeo egin litezkeen bide ugarien artean, Larramendiri buruzko aipamenak izango ditugu guk ere mintzagai oraingoan baina soilik literatura idazleen eta bertsolarien eskutik etorritakoak eta euskaraz idatziak. Helburu nagusi bi jarri dizkiogu gure buruari azterketa honetan: alde batetik Larramendi aipatzen duten idazle euskaldunek sorturiko lanak identifikatzea, hitz lauz nahiz hitz neurtuzkoak; beste batetik, euskal idazleek Larramendi zelan irudikatu duten aztertzea, alegia XVIII. mendeko jesuslaguna gogora ekarri izan dutenean haren zer alde edo ezaugarri azpimarratu duten eta, era mugatuagoan bada ere, zer ahaztu, saihetsi edo ostendu duten.

Larramendirengana behin eta berriro itzultzean euskal literaturak bere buruarekiko elkarriketa sortu eta diskurtso literarioaren autoerreferentzialitatea indartzen du, noizbait saturaziora heltzeraino, esate baterako bere jaiotzaren bigarren mendeurrenari zegokion 1890 urtean, eta beste batzuetan ia ahazteraino, oraindik hurbil dugun 2016. urtean adibidez eta gure iritzia okerra ez bada. Andoaindarraren

**0. SARRERA:
HELBURUA,
CORPUSA,
METODOLOGIA**

irudikapenen bitartez euskal literaturak bere buruari ere begiratzen dio Larramendiren ispiluan eta, zeharka baino ez bada ere, bere buruaz hausnartzen du. Hausnarketa horretan murgiltzea ere bada gure xedeen artean.

Gorago aurreratu bezala, corpora euskal idazle eta bertsolariek sorturiko Larramendiren irudikapenek osatzen dute. Euskal idazleak diogunean literatura idazleak esan nahi dugu, nahiz eta zenbait lanetarako aukeratutako generoa ez den beti tradizioak zehazki poetikotzat jo izan dituen horien artekoa baizik eta sailkapenetan saiakera-didaktikazko genero multzo zabal eta askotarikoan sartu ohi direnetakoa, hala nola biografia edo saiakera *tout court*. Jakina, era horretako euskarazko lanak ikaragarri ugariak dira. Oraingo honetan literatura idazlea edo bertsolaria izatea da corpora osatzen duten lanen idazleei eskatu zaiena lana bera zalantzazkoa edo mugakoa denean generoari dagokionez. Hasiera batean aipamen urriak aurkituko genituela uste bagenuen ere, bilatzen hasitakoan, espero baino gehiago izan dira azaldutakoak. Baliteke guk jasotakoak baino gehiago izatea. Ez dugu bukatutzat ematen egin dugun arakatze lana, baina artikulu honen helburuak betetzeko adinako corpora badugula iritzi diogu.

Corpora osatzerakoan, alde batera utzi ditugu orain artean nahikoa aztertu direla uste izan dugun Larramendiren garaikide edo denboran oso hurbileko izan zituenak, hau da, Kardaberaz, Mendiburu, Ubillos, Lizarraga eta hauen kideko autoreak.

Izenburuak dioena gehixeago zehaztuz, eta kronologiari erreparatuz, XIX., XX. eta XXI. mendeetako lanak hartu nahi izan ditugu kontuan. 1890. urtea batez ere –Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrena- eta 1929. urtea –*El imposible vencido* edo Artearen argitalpenaren bigarren mendeurrena- Larramendi aipatzen duten lanentzat urte bereziak dira.

Izan ere, 1890ean, Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrenean, hainbat ekitaldi egin ziren haren izatea eta lanak gogorarazteko: Donostiako Hitz-jostaldien batzarrak hartu zuen konpromiso hori, besteak beste. Hilabete batzuk lehenago argitaratu zituzten sariketetarako oharrak “Aita Larramendi-ren onran, Aita Larramendi, euskaldun gañ-gañeko” eta “euskerazale argidotar”¹ izendatzen du. Gainera, Larramendi Eguberri egunez jaioa zenez, 1890ko abenduaren 28an, alegia jaiotzaren bigarren mendeurrenean, omenaldia egin zuten Andoainen eta bertan Donostiako Hitz jostaldien Batzarreko hainbat

1 Anonimoa: “Euskal-féstak Donostian. 1890”, *Euskal Erria*, XXIII, 1890, 150. or. Ondoren azalduko dugun link-a, *Euskal-Erria* aldizkariarekiko lotura da. Hasiera honetan baino ez dugu aipatuko. Aldizkariari erreferentzia egiten diogun bakoitzerako balio du. Jatorrizkoak Sancho El Sabio Fundazioan daude. <http://www.memoriadigitalvasca.es/handle/10357/2813>

kidek Larramendiren inguruko beren lanak irakurri zituzten, artikulua honetan aurrerago landuko ditugunak.

1929.a ere bada urte berezia: *El imposible vencido* lana argitaratu zela berrehun urte igaro zirela eta Andoainen omenaldia egin zuten. Urteurren honen jiran Larramendi gogoan duen literatur lanen bat ere aurkitu dugu.

Larramendi gogoratzea helburutzat hartutako lan horietaz gain, XIX., XX. eta XXI. mendeetan barreiaturik aurkituko ditugu beste aipamen batzuk. XXI. mendearen emaitza laburra bada ere, gehitzea pentsatu dugu, gaur egunarekin lotura mantentzeko eta egungo euskal literaturak Larramendiz sortu duen diskurtsoa ezohikoa eta berezia delako.

Aurkitutako lanak idaztearen motibazioei dagokionez ere, arrazoi desberdinak aurkitu ditugu. Batzuetan, idazleak berak erabakitzen du Larramendiri buruz hitz egitea. Beste batzuetan, berriz, enkarguz egiten du: horrela gertatzen da bat-batean ere aritzen diren bertsolarien artean, baita 1890 urte inguruan eta 1929an argitaratzen diren hainbat lanetan ere: Larramendiren omenaldi eta jardunaldien baitan gorpuzten dira literatur lan hauek.

Aita Larramendiren izate eta hark idatzitako lanei erreferentzia esplizituaz gainera, hark eta haren hiztegiak, batez ere, hizkuntzan izan zuen eraginari buruz ere irakurri dugu aipamenik, XIX. mende bukaera eta XX. mende hasierako urteetako egileengan batez ere. Hauek ez ditugu gure lanean jaso, luzeegi joko bailuke horiek guztiak kontuan hartzeak. Hala eta guztiz ere, Lore Jokoetan, eta batez ere Donostiako Hitz-jostaldien Batzarrak antolatuetan, Larramendiren hiztegiaren eragina oso nabarmena izan zela frogatua dago, 1882tik aurrera batez ere eta 1903 arte. Eta ez soilik neologismoak erabiltzerako garaian, baita gaztelaniazko hitzak erabiltzerakoan ere².

Metodologiak ere zertxobait aurreratu den arren orain artekoan, heldu da artikulua osagai horri dagokiona azaltzeko unea. Euskal idazleen lan literarioen bitartez Pierre Nora *lieux de mémoire* edo memoriaren egoitza horietako bat bilakatua da Larramendi. Nora ulertzen dituen eran memoriaren egoitza horiek material, sinboliko eta funtzionalak dira aldi berean. Bestalde egoitza horiek memoriaren eta historiaren arteko gainezarpenetik eratorritako faktore bik sortzen dituzte. Alde batetik oroitzeko borondatea izan behar da eta beste batetik memoriaren egoitza horiek euren metamorfosirako gaitasunari esker bizi dira, alegia euren esanahiaren etengabeko erreziklatzeari esker³. Noraren memoria-

2 Ines Pagola: "Neologismos en los juegos florales", *ASJU*, 18-1, 1984, 53.-159. or. (<http://www.ehu.es/ojs/index.php/asju>, 2017ko urriaren 31a).

3 Pierre Nora: "Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*", *Representations*, 26, 1989, 19. or.

egoitzei buruzko hausnarketa guztia, ordea, Frantziako nazio estatuaren esparruan kokatua da: haren iritzian egoitza sakabanatu horiek guztiek sare ikusezin baten parte lirateke, alegia memoria kolektiboaren antolaketa inkontzientearen parte, eta sare horren gunean Frantziaren historia nazionala aurkituko litzateke⁴.

Horixe da, hain zuzen ere, Noraren ikuspegiari egin zaion kritikarik ozenetarikoa: memoria egoitzen esparru nazionala metodologikoki gainditu eta albora utzi beharra estatu-nazioa erreferentzia sistema teoriko eta normatibotzat hartzen duen “nazionalismo metodologikoa”, ez sistema erregional edo europar batekin ordezkatzeko baizik eta espazio maila horiek euren arteko elkarrizketan jartzeko eta horrekin batera bazterreko ahotsei, talde subalternoen memoriari tokia eskaintzeko⁵.

Horrekin batera Noraren hausnarketak beste ildo kritiko bati egin behar izan dio aurre. Noraren planteamenduan nazioaren iragan inperialista-kolonialak kutsa dezakeen oro desagerrarazi, garbitu egin da eta horrekin batera iragan horren esperientzia traumatikoen memoria bera ere bai, Rothbergek zenbaiten iritziak bilduz laburtzen duen bezala. Noraren *lieux de mémoire* horien ordezkari, memoriaren korapiloak edo *noeuds de mémoire* direlakoak proposatzen ditu nazio-estatuaren espazio-denbora homogeneotik askatzeko metodologia kolaboratzaile gisa, memoria kolektiborako hurbilketa transnazionalak eskatuko lukeen metodologia kolaboratzailea alegia⁶. Memoria eta traumaren arteko uztarketa erabilgarri izango dugu hemen ere gure azterketara bildutako lanak krisi une zehatzen ondoren ageri direnez gero, hala nola XIX. mendeko karlistadak, foru sistemaren eraistea eta XX. mendeko Gudu Zibila edo Primo de Riveraren eta Francoren diktadurak.

Bere egitasmoa eremu transnazional eta globalera hedatzen denez, Rothbergek memoriaren korapiloak proposatzen ditu Halbwachsek XX. mende hasieran ezarritako memoria kolektiboari buruzko teoria eta memoria horri atxikitako esparru sozialei buruzkoa (*cadres sociaux de la mémoire*) mugatua delakoan oroitzeak duen dinamismoa edo multidirekzionalitatea jasotzeko orduan⁷. Dena den, gure korpusa ere mugatuagoa den heinean eta eremu global eta postkolonialetan barneratzen ez denez, egoki iritzi diogu Halbwachsen proposamenak aintzat hartzea. Pentsalari horrek bereizten dituen memoria esparruak

4 Nora: “Memory”, 23. or.

5 Sonja Kmec eta Benoît Majerus: “Méthodologie et interdisciplinarité”, in Benoît Majerus et al. (zuz.): *Depasser le cadre national des “lieux de mémoire”*, Bruxelles, PIE-Peter Lang, 2009, 25.-31. or.

6 Michael Rothberg: “Introduction: Between Memory and Memory: From *Lieux de mémoire* to *Noeuds de mémoire*”, *Yale French Studies*, 118-119, 2010, 12. or.

7 Rothberg: “Introduction”, 9. or.

hiru baino ez dira: familia, erlijioa eta gizarte maila⁸. Guk, ordea, malgutasunez erabiliko dugu esparruaren nozioa eta Larramendiren inguruan biltzen diren euskal idazleek ere memoriaren esparru berariazko bat osatuko balute bezala jokatu dugu, izan ere nekez uka daiteke guztien artean memoria kolektibo berariazko bat sortzen duen taldea osatzen dutela. Memoria kolektibo baten euskarria espazioan eta denboran mugatua den talde bat bada⁹, Larramendi gogoratzen duten idazleak talde bat ala gehiago osatzen duten galdetu beharko diogu gure buruari, gogorazpen ariketa horretan alde nabarmenak ageri direnez gero belaunaldi batzuen eta besteen artean. Idazlan horien (dis)kontinuitateen azterketa izango dugu horretan lagungarri.

XIX. mendean ekingo diogu gure bideari. Larramendi aipatzen duten lanen aipamena ekingo dugu ordena kronologikoari jarraituz. Mende honetan 1876. urtea hartuko dugu mugarri: honen aurretik eta ondoren idatzitako lanetan Larramendiri buruz ematen den irudiak izan ote zuen aldaketarik?

Eta, bestalde, 1890. urtean Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrena ospatzeko Donostiako euskaltzale talde hark egindako ahaleginak zein sakoneko arrazoi zituen? Zer aurkitzen zuten Larramendirengan erakargarri egiten zitzaiena?

Eta hortik aurrera, zer? Larramendi jarraitu beharreko eredu, bertan begiratzeko ispilu izatetik, baztertua izatera pasako al da inoiz? Zergatik?

Kasu batzuetan, lana idatzi eta argitaratua izaten den urtea ez datoz bat. Horrelakoetan, idazleak lana idatzi zueneko hartuko dugu kontuan, modu honetan, sortua izan zeneko testuinguruari lotuta hobeto ulertuko dugulakoan.

Has dezagun ibilbidea Juan Antonio Mogelek *Peru Abarca* lanean Larramendi aipatzen duela gogoratu. 1802an idatzia, 1881. urtera arte¹⁰ ez zen lan hau argitaratu. Larramendi sarreran behin baino

1. LARRAMENDIREN HEROIZAZIOA XIX. MENDEAN ZEHAR

8 Maurice Halbwachs: *Los marcos sociales de la memoria*, Bartzelona, Anthropos, 2004.

9 Maurice Halbwachs: *La memoria colectiva*, Zaragoza, Prensas Universitarias, 2004, 85. or.

10 Adbertentzia gisa, argitalpenaren 5. orrialdean, Zarauzko frantziskotarrek argitaratua izan dadin lanaren jatorrizko alea utzi dutela dio, “en aras del movimiento bascófilo que felizmente se desarrolla de día en día en muy pocos años á esta parte”. 1802an idatzia izanagatik, 1881an argitaratua denez gero, 1876az geroztiko kultur loraldean emango du fruitua, beraz, Mogelen hasiak. Juan Antonio Mogel: *El doctor Peru Abarca, catedrático de la Lengua Vascongada en la Universidad de Basarte o Diálogos entre un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado maisu Juan*, Durango, Imprenta y Librería de

gehiagotan aipatzen da, “h”aren erabilerari buruz eta bizkaieraz duen iritzia jasotzeko¹¹. Euskara menperatu gabe gaztelaniatik sermoiak edo antzerkiak euskarara itzultzen ausartzen direnei buruz ere mintzo da Larramendi eta horixe jasotzen du Mogelek¹². Larramendiren hiztegia eta *Artea* ere aipatzen ditu, elizgizonek euskara aztertzeke eta lantzeko erabilitako tresna gisa.

Seigarren elkarrizketan, Maisu Juan, Peru, frantsesa, gipuzkoarra, apaiza eta aguazilaren artekoan, abade edo apaizak aipatzen du Larramendi. Apaiza Peruri galdezka ari da hainbat hitzen esanahiaz. “Aguria”, “atsua” hitzak nondik datozen eta zer esan nahi duten galdetzen dio. Peruk erantzun ere bai, eta honen erantzunen prestutasuna ikusita, Larramendirekin –honen hiztegiarekin batez ere- konparatzen du Mogelek Peru¹³. Larramendi, beraz, euskararen erabilera bultzatzeko sortutako tresnengatik da ezagun.

XIX. mendean Larramendi aipatzen duen autoreen artean dugu Juan Ignazio Iztueta (Zaldibia, 1767-1845). Era desberdinetako lanak egin zituen Iztuetak: poesia eta historia lanak. Bere lanen artean ezagunenak diren bitan, bederen, aipatzen du Larramendi. *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia* laneko “Itz Aurre edo prologoan”, Astarloa eta Errorekin batera aipatzen du Larramendi, “Aita Larramendi bearguilletsua, Astorloa [sic] jaquintia eta Erro centzu aundicoa”¹⁴. Aurreraxeago, “Eusquerarequin euskaldunen atseguin leloac zortcicoan” bertso-sailean bertso pare bat eskaintzen dizkio Larramendiri: euskara erasotzen ari direnen kontra –Mayans, Armesto- altxatzen da Larramendi¹⁵. Horixe da, hain zuzen ere, Iztuetak Larramendiri aitortzen dion lanik handiena: euskara, eta honekin euskaldunak, defendatu izana.

Juan Ignazio Iztuetak *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira* idazten duenean, XIX. mendeko lehen herenean, hirurteko liberalaren ostean, Fernando VII.aren agintearen berrezarkuntza garaia hasi berria da. Iztuetak 1813ko sutean suntsitua izan zen Donostiari eskainiko dio bere liburua. Apologistek ezarritako ereduari jarraipena emanez, Iztuetak ere euskaldunak espainiarrik espainiarrenak egingo ditu hitzaurrean, “erbesteco nagusiren uztarripetan bein ere egon ez

Julián de Elizalde, 1881, 5. or. (<http://liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/25287>, 2017ko urriaren 30a).

11 Mogel: *Doctor Peru Abarca*, 11. or; 19. or.

12 Mogel: *Doctor Peru Abarca*, 21. or.

13 Mogel: *Doctor Peru Abarca*, 173. or.

14 Juan Ignazio Iztueta: *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia beren soñu zar, eta itz neurtu edo versoquin. Baita berac ongui dantzatzeko iracaste edo instruccioac ere*, Donostia, Ignacio Ramon Baroja-ren moldizteguien, 1824, II. or.

15 Iztueta: *Guipuzcoaco dantza*, 184. or.

gueradenac. Ez eta egon nai ere”¹⁶. Honen arrazoi nagusitzat euskara egiten du Iztuetak eta horregatik goraiapatuko ditu euskara defendatu dutenak¹⁷. Iztuetaren arabera, Larramendik beste batzuekin batera egindako lanek euskaldunen berezitasunak hobeto ezagutzen, eta modu horretan, hauek gehiago estimatzeko arrazoiak ematen dituzte.

Iztuetak *Guipuzcoaco provinciaren condaira edo historia* lanean ere aipatzen du Larramendi eta honek 1747an idatzitako izkribua, elizetan gaztelania erabiltzeari buruz eta egoera honek hizkuntza hau ulertzen ez duten pertsonengan duen eraginari buruz¹⁸. Lotsagarritzat jotzen du euskaldunei gaztelaniaz hitz egin beharra eta erru nagusia “ereile gaiztoei” egozten die, euskara ikasi nahi ez dutelako. Larramendiren hiztegia eta *El imposible vencido* ere aipatzen ditu Iztuetak, eta nola Larramendik erakusten duen “Euscararen maishiartzalle guztiac direala itz-jario erausle motel ez-jaquiñac”¹⁹.

Salto handi samarra egin behar dugu 1847tik 1882ra. Tartean dugu bigarren gerrate karlista, eta 1876ko uztailaren 21eko legea. Karlistek gerra galduta izana eta espainiar Gorteek Baskongadetako probintzietako hainbat berezitasun bertan behera uztera behartu izana –nahitaezko soldaduska indarrean jartzea, zerga-salbuespenarekin amaitzea-galera gisa bizi izan ziren askoren artean euskal probintzietan, egoera traumatikoa izan zen hura. Giroa aldatua da beraz. Ikusi egin beharko dugu Larramendiren irudikatzea zenbateraino aldatu den edo ez.

XIX. mendean beranduxeago Larramendiri buruz aritu zirenen artean Jose Ignazio Arana jesuita dugu²⁰. 1882an, Mendibururen heriotzaren mendeurrenean, olerkia idatzi zuen²¹. Olerkiak bi atal ditu: lehenengoa

16 Iztueta: *Guipuzcoaco dantza*, I. or.

17 Antzekoa egiten du 1826an argitaratutako *Euscaldun ancñña ancñnaco: ta are lendabico etorquien, dantza on iritci pozcarri gaitzic gabecoen, soñu gogoangarriak beren itz neurtu edo versoaquin* lanean.

18 Juan Ignazio Iztueta: *Guipuzcoaco provinciaren condaira edo historia: ceñetan jarritzen diraden arguio beraren asieratic orain-arte dagozquion barri gogoangarriac*, Donostia, Ignacio Ramon Barojaren moldizteguien, 1847, VI.-VIII. or. Iztuetak dioenez, Larramendik bere lagun bati bidalitako izkribua omen da, 1747ko martxoaren 15ekoa. Datari erreparatuta “Aita Manuel de Larramendiren Carta, Libru onèn Eguilleari bidaldua” baino ezin daiteke izan, alegia Larramendik Mendibururi bidalitako gutun ospetsua azken honen liburu baten kariatz: Sebastian Mendiburu: *Jesusen bihotzaren devozioa*, Donostia, Bartolomé Riesgo, 1747. Larramendiren gutunari dagozkion orrialdeek, liburu hasierako paratestu guztiek bezala, ez dakarte zenbakirik.

19 Iztueta: *Guipuzcoaco provinciaren*, 9. or.

20 Patxi Altuna: *Euskal bertsozintzaz. XVIII, XIX, XXgarren mendeetako jesuita gazteek egin neurtitzak. Azterketa metrikoa*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea, 2000, 147.-150. or.

21 Badirudi eztabaida sortu zela Mendibururen heriotzaren mendeurrena prestatzerakoan ea hura edo Larramendi, nor ote zen gailena, eta nork merezi ote zuen omenaldia. Soraluceren arabera Larramendi litzateke lehendabizi nabarmentzekoa. Jose Manterola, *Euskal-Erria* aldizkariaren zuzendariaren arabera, biak ziren kontuan hartzekoak. Eztabaida honetan, Larramendik euskaraz gutxi idatzi izanari erreferentzia egiten zaio baina horregatik ez zaio

“euskaldunak erderaz” eta bigarrena, “euskaldunak euskaraz”. Gaztelaniaz eta euskaraz idatzi duten idazleen izenak biltzen ditu olerkian, inor gaitzetsi gabe. Bigarren atalaren bukaeran, Larramendiz honela dio:

Bañan begira guzien gañez / Larramendiren kopeta; / arena euskaraz,
arena erderaz / pare gabeko izketa; / euskaldun gauzen etsai direnak /
daude kiskal da erreta, / aren arrazoi zuzen bortitzen / kontra eziñik, aseta;
/ bere izenez / bere aomenez / dauzka mundubak beteta²².

“Euskaldun gauzen” Larramendik egin zuen defentsa, eman zituen argudioak ditu aipagai Aranak: hizkuntza eta foruak ote?

Carmelo Echegaray azpeitiarrak, 1884ko Donostiako Lore Jokoetara Larramendiri buruzko konposizioa aurkeztu zuen, gai libreko konposizioen atalean. Carmelo Echegaray (1865-1925) historialari eta idazleak Gipuzkoako Foru Aldundian lan egin zuen²³. Foruzalea, euskaraz literatur lanak ere egin zituen. Eskuartearen dugun honek “Larramendi-ri. Ikuskera bat” du izenburua²⁴. Aranaren “Larramendiren kopeta” hari helduz Larramendiren bisio edo ikustaldi fantasmagorikoa -antzaldatze gisakoa?- kontatzen du Echegarayk. Gauez, isiltasunean, Aita Larramendiren itzal argia agertzen da “Bere lan eta birtuteakin Irabaziya, / Lurrean izan zituen penen Ordaingarriya”²⁵. John Milton idazle ingelesari egiten dio erreferentzia Echegarayk bertso hauetan²⁶. Echegarayk “Aitalenena” egiten du Larramendi, umant edo heroi, Humboldt, Mendiburu, Astarloa, Mogeltar eta Kardaberazen gainetik. Ziur asko Larramendiri eskaini zitzaizkion poema guztietatik kultura jasoaren eskakizunei ondoen erantzuten diona izanik eta Grezia helenistikoan garatutako eredu batean oinarrituta, poema honek katasterismoa delakoa jartzen digu begi aurrean, alegia pertsonaia mitikoen astro edo konstelazio bihurtzea eta eraldaketa horri esker betierekotasuna lortzea. Aski modu hiperbolikoan Larramendi da

meriturik kentzen. Ikus: Jose Manterola: “Los PP. Larramendi y Mendiburu”, *Euskal-Erria*, V, 1882, 116.-117. or.

22 Altuna: *Euskal bertso gintzaz*, 150. or.

23 1884 eta 1896 urte bitartean historiarekin loturarik ez zuten lanak egin zituen. Artxibo antolatzaile, liburuzain eta 1892tik aurrera historia ikertzailea izan zen. 1896an izendatu zuten euskal probintzietako kronikari. Ikus Maria Lourdes Sesé: “Echegaray Corta, Carmelo de”, *Auñamendi entziklopedia*, 2017. (<http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/echegaray-corta-carmelo-de/ar-36602/>, 2017ko azaroaren 8a).

24 Carmelo Echegaray: “Larramendi-ri. Ikuskera bat”, *Euskal-Erria*, XIII, 1885, 394.-396. or.

25 Echegaray: “Larramendi-ri”, 395. or.

26 John Milton, poeta ingelesa izan zen, 1608-1674 urte bitartean bizi izan zena. Bere lan ezagunen artean dugu *Paradise lost*. Ikus, Albert C. Labriola: “John Milton. English poet”, *Britannica*, 2017 (<https://www.britannica.com/biography/John-Milton>, 2017ko azaroaren 8a).

hemen izar bihurtzeko ohorea izan duena, mitologia greziarreko jainko-jainkosek eta heroiek bezala, bera ere “umant” edo heroia zelako bizi zenean EcheGARAYREN irudikatzean.

1886an, Felipe Arrese Beitia Astarloari idatzitako alabantzetan ere aipatuko du Larramendi: “Esan egizu beroni arren / Emon daitzela gloria, / Larramendi ta Errok zergaitik / Dauken erdian jarria, / Irurak andi badira bere / Au dala aña miragarria, / Dariolako iturri bati / Legeche jakituria, / Agaitik eban jaso zerura / Euskera miragarria”²⁷.

Gatozen 1890. urtera, Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrenera. Zalantzarik gabe hauxe izango dugu XIX. mendean Larramendiri buruzko aipamen gehien aurkituko dugun urtea (1890.a eta 1891.a, izan ere, omenaldia abenduaren 28an izan zenez gero, lan batzuk urte berriarekin batera argitaratu baitziren).

Esan bezala, Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrena zela eta deialdia egin zuen “Donostiako itz-jostaldien batzarrak” eta Andoainen ekitaldia egin zen abenduaren 28an.

“Donostiako itz-jostaldien batzarrak” sari berezia ezarri zuen Larramendiren biografia gipuzkeraz idazten zuenarentzat. Hona saria nola iragartzen zuten:

Aita Larramendi-ren onran.

Aita Larramendi, euskaldun gañ-gañoaren jaiotzako bigarren eunkida alderaturik, itz-Jostaldien Batzarreak, euskera-zale argidotar aren oroitza onratu nairik, erabaki du, bere egunean ortarako egingo duenaz gañera, ematea:

Artez edo manoro egintako gauz adierazti bat, Aita Larramendiren bizitzaren gañean, itz-larriz eta gipuzkoako izkeran, egintako izkriburik onenaren egilleari²⁸.

Ikus dezakegunez, 1890. urtean garrantzi berezia eman zitzaion Larramendiren biografia berreskuratzeari eta gogorarazteari. Honen adierazgarri dira deialdia, *Euskal-Erria* aldizkarian gaztelaniaz argitaratutako oharrak²⁹, eta Domingo Agirrek saria irabazi ostean,

27 Felipe Arrese Beitia: “Astarloa asko jakinari alabantzak”, *Euskal-Erria*, XV, 1886, 456. or.

28 Anonimoa: “Euskal-fésta”, 150. or.

29 Anonimoa: “Apuntes para la biografía del R.P. Manuel de Larramendi”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 214.-221. or. Tellechea Idigorasen iritzian Jose Ignazio Arana jesuita izan zen ohar biografiko horien prestatzailea. Tellechearen edizioan ohar anonimook honako izenburupean ageri dira: “Elogio necrológico de Larramendi escrito por un jesuita contemporáneo”, in Manuel de Larramendi: *Autobiografía y otros escritos*, Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1973, 301.-308. or. Tellecheak zehazten du Domingo Aguirre ohar horietan oinarritu zela Larramendiri eskaini zion biografia idazteko.

Larramendiren biografia laburra euskaraz³⁰ eta gaztelaniaz³¹ *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratu izana. Agirrek jaso egiten ditu *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratzen diren oharak –aldizkarian argitaratu aurretik ezagun zituen, beraz-. Ohar hauen jatorria Loiolako eskuizkribu bat omen da, jesuitaren batek 1766 edo 1767an egina. Agirrerren lana, hasiera eta bukaerako batez gain, hamar zatitan banatua dago: sei Larramendiren bizitzari buruzkoak, bi bere lanez ari direnak, bat bere bertuteak jasotzen dituen eta azkena heriotzari eskainia. Biografia honen sarreran Larramendiren zein alderdi den une hartan estimatuena adierazten da:

Amazazpi-garren eunkida-ren azken aldian, ainbeste maita degun izkuntzik gozo eta leunena, euskera gurea, baztertua, ezkutatua eta erbestetarren urruñ azpian zegoalarik, batzuen ezjakiñagatik, eta beste batzuen nagitasunagatik, sortu zan euskal-mendietan gizon bat argitaratzera zetorrena argigarria, izkuntzik onenen gañetik jartzera zetorrena izkuntzik ederrena, zetorrena gauza onen gañean ezjakiñak amaitzera, nagitasunak kentzera eta bere luma liraiñarekiñ urruña uts eta alperrikakoak desegitera.

Jaungoikoa-ren letart maitatiak biraltzen zigun biarren genduanean, galdu ez zediñ euskera, galdu ez zitezen euskerarekin batean aiñ elkartuak bizi diran oitura onak, galdu ez zediñ ainbeste gizalditan bizi eta garbiro gordetzen genduan fedea, Lauburuko bandera lerdan aidaturikan mundu zabalari erakutsi giñion fede santua.

Gizon andi onen izena guztiok aitazten degu maitasun onkaituarekin, da ¡A. Larramendi!³².

Eta XVII. mende bukaerako egoera hura bazen, XIX. mende bukaerakoa, berriz, biografiatxoaren bukaeran adierazten da:

Gaur, edozeiñek talluntza [estatua, irudi] bat daukan denboran, A. Larramendi-k eztauka arri kaskar bat esaten: ‘*Emen jayo zan euskaldun argidotar bat;*’ eta guchi dira dakitenak nun jayo eta ill zan.

Baña ¿zer dio? Bizi dan artian erriaren maitale bat, bizi dan artean euskera-zale bat, bizi dan artean euskaldun benetako bat, ezta aztuko A. Larramendi-ren izena; A. Larramendi-ren izena izango da maitatua eta bedeinkatua³³.

Lehen esan dugun bezala, Larramendiren biografiaren inguruko lehiaketaz gainera, Donostiako Hitz-jostaldien batzarrak omenaldia

30 Domingo Agirre: “A. Larramendi-ren bizitza-ren berri labor bat”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 545.-561. or.

31 Domingo Agirre: “Un bascongado ilustre y filólogo eminente”, *Euskal-Erria*, XXV, 1891, 105.-110. or.; 129.-134. or.; 161.-167. or.

32 Agirre: “A. Larramendi-ren”, 545. or.

33 Agirre: “A. Larramendi-ren”, 561. or.

antolatu zuen 1890eko abenduaren 28an Andoainen. Antonio Arzac-ek egiten digu jai haren kronika³⁴. Bezperan salbearekin hasi, herria apaindu, eta egunean bertan Donostiatik trenean, eta kotxez Tolosa eta beste toki batzuetatik, jendea Andoaina bildu zen. Meza izan zuten lehendabizi. Ondoren:

Terminada la Misa, la comitiva, presidida por el Sr. Zavala y Salazar, á nombre de la Diputación, y de la cual formaban parte las Autoridades locales y la representación del Consistorio de Juegos florales euskaros de San Sebastián, se dirigió, seguida de más de mil personas, al caserío Garagorri, donde nació el incomparable autor del *Diccionario trilingüe* y que dista de Andoain dos kilómetros próximamente. Una vez allí, la charanga de la villa ejecutó la tradicional Marcha de San Ignacio, y por los señores Alcalde y Párroco se procedió á descubrir la lápida conmemorativa de mármol blanco de Carrara, colocada en la fachada principal de dicho caserío³⁵.

Bazkaria egin zuten gero Udaletxean, herriko pobreei ere otordu berezia eskainiz. Bazkalostean Udaletxean literatur solasaldia eta plazan zeudenen gozamenerako bertsolariak aritu omen ziren kantuan: Jose Bernardo Otaño, Juan Bautista Urkia “Gorriya” eta Pedro Elizegi “Pello Errota” izan omen ziren kantari aritutakoak. Udaletxean, Domingo Agirrerri saria eman zioten eta honek bere laneko hainbat pasarte irakurri zituen. Ondoren, Carmelo Echegarayk egin zuen hitzaldia, Arzac-ek berak ere bai eta Ramon Artola eta Zapirainek bertsoren bat inprobisatu omen zuten. Bukaeran, Larramendiri estatua bat eraikitzea erabaki zuten³⁶. Aldundiko ordezkaria Ramon Zavala eta Salazar izan zen. Donostiako Hitz jostaldien batzarreko ordezkari, berriz, lehendakari-ordea zen Alfredo Laffite eta Antonio Arzac idazkaria. Andoaingo Udaleko eta parrokiako ordezkariak ere parte hartu zuten jaialdi hartan, baita festa antolatzeke propio sortutako batzordeko kideek ere.

Zeintzuk izan ziren hitzaldi haietan Larramendiri buruz azpimarratu ziren ideiak? Zein omenaldi honetan eman zuten Larramendiren irudia? Echegarayk “nor zen Larramendi” galdera aintzinako hizkuntzen sustraiak bilatzen dituztenei galdetzeko esaten digu, eta, batez ere, “Euskal-erriko oiturak, Euskal-erriko izaera eta Euskal-erriaren gloria

34 Antonio Arzac: “Centenario del P. Larramendi”, *Euskal-Erria*, XXIII, 573.-576. or.

35 Arzac: “Centenario”, 574. or.

36 Azkenean belaunaldi honetako kideek ez zuten estatuarik eraiki. 1966. urtera arte ez zuen Andoaingo Udaletxeak Larramendiren bustorik eginarazi, Larramendiren heriotzaren bigarren mendeurrenean. Larramendi bera ez zen bera bizi zen bitartean estatuarik egin ziezaioten aldekoa (ikus Patxi Altuna: “Aita Larramendiren bizitza”, in Joseba Andoni Lakarra (prest.): *Manuel Larramendi. Hirugarren mendeurrena* (1690-1990), Andoain, Andoaingo Udala, 1992, 3.-26. or.).

guztiak beregan gordetzen dituen Euskal-izkuntzaren maitalei”³⁷. Euskal Herriaren alde lan egin zuela gogo osoz eta ez zela beldurtu euskararen kontra ari zirenekin, horixe azpimarratzen du Echegarayk. Larramendiren lanek fruitua eman izanaren erantzule egiten du Manterola³⁸ besteren artean³⁹. Zer da Echegaray eta gainerakoak mugiarazten dituen? Euskararen iraupena eta zabalkundea. Echegarayren hitzetan euskarak iraungo du mendian –baserritarren artean- eta itsasoan –arrantzaleen artean-. Baina hori ez da nahikoa. Larramendik euskararen erabileraren eta zabalkundearen alde egin zuen bezala egin behar dute XIX. mende bukaera hartako euskara zaleek. Euskararen eta Euskal Herriaren iraupena eskutik doazen bi errealitate izango dira gainera:

Baña ori ez da aski. Euskerak zabaldu bear du Euskal-Erri guztira. Erakutsi zayogun euskeraz aurchoai. ¡Nork daki gaur eskolara dijoazen aurchoetan badaude urrengo gizaldietako Larramendiak! Euskera maitatu eta erakutsi zagun, Euskaldunak geran ezkeroz, eta biotzetik esan zayogun gure lur maíteari: ¡O gure Euskal-erri maitagarria! Zu zera erri guzieran [sic] paregabea; zu zera gure seaska kutun bedeinkatua; zuga daukazkigu gure poz ta alaitasun guztiak, eta gure penak gozaten dira zuri aditzean, Saratar batek moldaera pollitean esaten duen bezela: ‘Ez naiz iartu, ez iartuko; segur dut bizia; / Ez badautet azpian zelaitzen mendia’⁴⁰.

Antonio Arzac-ek ere ideia bera azpimarratzen du. Lehendabizi, Larramendi “maisu” eta “aitatzat” aitortzen du eta “haur” gisa ikusten du bere burua haren aurrean:

¿Zér esan, jáunak, ¿zér itz donkitu, nere izkeran, maisuen maisuari?...

Ala nola Eguzkia irtetzean, izarrak ezkututzen diran, ala ikusten ditut gaur euskal-izkribatzalle argienak Larramendi-ren aurrean, ta nik nitaz aitortzen det eznezaketala beste gauzik egiñ, ezpada aurrak bere aitarekiñ egiten duena, esaten dizkanean besterentzat balio ez duten itz-erdicho banakak, amoriozko begiratu batean gozoro bildurik.

Denok dakigu gure Aitaren bizi eta obrak dirala: gloria Zeruan, euskara lurrean”⁴¹.

37 Carmelo Echegaray: “Larramendiren oroitzan”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 567. or.

38 Jose Manterola donostiarraz ari da, *Euskal-Erria* aldizkariaren sortzaileaz.

39 Echegaray: “Larramendiren”, 568. or.

40 Echegaray: “Larramendiren”, 568. or. Aipaturiko bertso sortaren egile saratarra Jean Baptiste Elizanburu da. “Eskalduna” bertso sorta Saran 1867an ospaturiko Lore Jokoetan irabazle atara zirenen artekoa izan zen eta *Euskal-Erria* aldizkarian 1882an argitaratu zen, frantses eta gaztelaniazko itzulpenekin batera (*Euskal-Erria*, VII, 1882, 233.-237. or.). Elizanburu frantsesezko bertsoaren amaieran soilik ageri da, itzultzailea bailitzan, gaztelaniazko bertsoaren amaieran Jose Manterola ageri den bezala.

41 Antonio Arzac: “Euskara (A. Larramendi-ri)”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 571. or.

Arzac-ek Larramendiren omenaldiko hitzaldian begi-bistan jarritako arazoa euskararen egoerarena da, eta hau nola egokitzen zaion gizartean ematen ari den aldaketa eta modernizazio prozesuari. Arzac-ek ez ditu “burni-bidea eta gañerako aurreramenduak” alboratzen, baina hauek ez dute “gure erriari, echeari eta familiari diogun amorioa” itzali arazi behar⁴². Larramendi ondratu behar da, euskara non nahi eta beti ondratuz.

Omenaldi hartan bertan Ramon Artolak bi bertso ere inprobisatu zituen. Larramendik euskararen etsaiak nola izutuko dituen adieraziko du, euskara “sendatu” egin zuen Larramendik, eta “euskal bularra eran guziyak / bear zaitugu musutu”⁴³.

Lan horietaz gainera, 1890. urteko *Euskal-Erria* aldizkarian ageri dira Larramendi gaitzat duten neurtitz gehiago. Jose Ignazio Arana jesuitarenak dira batzuk, “Aita Larramendi euskaldun paregabeari Andoain-darren kantak”⁴⁴ izenburua dutenak⁴⁵. Honek ere “Aita” tratamendua ematen dio Larramendiri, baita “Euskaldun andia”rena ere⁴⁶. XVIII. mendeko seme jakintsuena eta “umanta” edo heroia ere bada Larramendi Jose Ignazio Aranaren hitzetan⁴⁷. “Jesus-en onra ta erriyen ona / Darabilzula gogoan”⁴⁸, eta euskara, “Zure liburu otsandikoak, / Zure izkribu goitiyak, / Euskera ederra salbatutzeko / Ta euskaldun-erri guztiyak, / Eziñ da obeak izango dira / Eta chit onragarriyak... / Bedeinkatubak zure antzekoak / Sortzen dituzten erriyak”⁴⁹.

Felipe Kasal⁵⁰ eta Juan Ignazio Urangak ere⁵¹ beren olerkitxoak argitaratu zituzten *Euskal-Erria* aldizkarian. Azken honen hitzetan, Larramendiz ari dela “Oroi gaitian euskaldunari chit biyotzetik / Esan zigula Ama zarrari ondo eusteko”⁵². Horixe izan daiteke XIX. mende bukaerako euskaltzaleek buruan duten lana, zeinetarako Larramendi laguntzaile aparta ikusten duten.

42 Arzac: “Euskara”, 572. or.

43 Ramon Artola: “Aita Larramendi-ri oroimencho bat”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 569. or.

44 Jose Ignazio Arana: “Aita Larramendi euskaldun paregabeari Andoain-darren kantak”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 562-565.

45 Patxi Altunaren arabera, Probintzialak ez zion utzi Aranari Andoaingo omenaldira joaten, baina lana aurrez bidalia zuen. Altuna: *Euskal bertsozintzaz*, 174. or.

46 Arana: “Aita Larramendi”, 562. or.

47 Arana: “Aita Larramendi”, 562.-563. or.

48 Arana: “Aita Larramendi”, 564. or.

49 Arana: “Aita Larramendi”, 565. or.

50 Felipe Kasal: “Aita Larramendiren bigarren eunkidan oroimena”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 565. or.

51 Juan Ignazio Uranga: “Aita Larramendi-ren berreunkidan (Amalauduna)”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 570. or.

52 Uranga: “Aita Larramendi-ren”, 570. or.

Hitzaldi eta neurtitzez gain, kontuan har ditzagun bertso-paperak ere. Bi dira kontuan izango ditugunak: Jose Bernardo Otañorena bata eta Ramos Azkaraterena bestea. Antonio Zavalaren ustez, Jose Bernardo Otañori (1842-1912), Pedro Mari Otaño⁵³ iloba Ameriketara zelako, eskatuko zioten Aita Larramendiri bertsoak jartzeko. Honakoa da bertso-sailaren izenburua: “Aita Manuel Larramendi-ren bizitza itz neurtuetan”⁵⁴. Hogeita bat bertso ditu sailak, eta zortziko handian eginak dira. Antonio Zavalaren arabera, ez daukagu data zehatzik, nahiz eta bigarren bertsoan, honela dioen: “Erri orretan baserri noble / Garagorri deritzana, / orain berreun urte bezela / Larramendi jaio zana;”⁵⁵. Baliteke, beraz, bertso hauek ere Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrenean osatu izana.

Zavalak dioenaren arabera, andoaindar batzuk jo zuten Jose Bernardo Otañorengana Larramendiri bertsoak jarri ziezazkion eskatuz, eta horixe adieraziz hasten du bertso saila Otañok: “Andoaindarrak esan dirate / kantak jarri al banitza / <aspaldi ontan zu ikusteko / desiaturik gabiltza>./ Nik ere saiatuko naizela / baietz eman diet itza, / zabalduzueko nolakua dan / Larramendiren bizitza”⁵⁶. Izenburuak berak dioen bezala, Larramendiren bizitza da bertso hauetan jaiotzatik heriotzera arte jasotzen dena.

Zeintzuk dira Larramendiren irudian Jose Bernardo Otañok azpimarratzen dituen ezaugarriak? Batetik, bere bizitzako pasarte nagusiak gogoratzen ditu: “Baserri noble” batean jaio izana, egindako ikasketak, jesuslagun izateko gaztetan hartutako erabakia, ikasketen jarraipena, irakaskuntza lanak, erreginarenean konfesore gisa egindakoak, euskararen alde egindako lanak, etab. Tartean, baita datu oker bat ere, Galiziako Villagarcía⁵⁷ joan zela ikastera⁵⁸. Bestetik, haren izaeraren ezaugarriak: gurasoek emandako

53 Pedro Mari Otañok ez du Larramendi bertsoetan aipatzen, bai, ordea, Argentinan emandako hitzaldi batean. Euskararen azterketan egindako lana eta haren hiztegia aipatzen ditu. Zavalaren iritziz, Pedro Mari Otañoren bertsoetara Larramendik ere izan zuen eraginik, Donostian osatu zituen bertsoetan batez ere. Honala dio Zavalak bere *Auspoaren Auspoan* (93. or.): “Garbizale biurtzen ari zan, beraz. Baiña itz oiek ez dira, oker ez banago, Sabinok [Aranak] ekarri zituanak. Onen garbizaletasun edo garbizalekeriaren aurretik beste bat ere izan baitzan, naiz eta indar gutxikoa gertatu: Larramendik asiera eman ziona eta Donostiako gizaldiaren gizonak erabiltzen zutena”. Toki berean: “Iru bolada ditugu, beraz, Pedro Mariren bertsoetara. Leenengoa, Errekalde eta Karidadekoa, oiek izan baitziran aren bertso-eskolak. Bigarrena, Donostiakoa, bertako euskaltzaleen eragina berekin duana. Eta irugarrena Arjentinakoa, bere azken urteetan erabili zuana, Larramendiren edo Aranaren iritziak bereganatu ondoren”. Antonio Zavala: *Auspoaren auspoa (III)*. (Itzaldiak/ Conferencias), Oartzun, Sendoa, 1999, 93. or.

54 Antonio Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, Oartzun, Sendoa, 1993, 143.-147. or.

55 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 143. or.

56 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 143. or.

57 Domingo Agirrek Gaztelako Villagarcía dio. Agirre: “A. Larramendi-ren”, 548 or.

58 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 145. or.

hezkuntzaz ari dela “aziya zuten bildur aundiyan / Jaungoiko onarengana”⁵⁹, ernaitasuna, apaltasuna (“mundu ontako izate dana / zeukan alde bat utziya”⁶⁰ eta “emengo pompak oso utzi ta / umildadeko bidean”⁶¹ zebilena), bai eta euskara eta euskaldunen egoeraren aurrean, “miñ” hartzen zuena ere. Adierazgarri, azken honena, hamalagarren bertsoa: “Euskaldunak gu gaizki ikusita / guztiz artutzen zuan miñ, / bere gogo ta intentziua / txit agertzen zituben piñ. / Saiatutzen zan alegiñian, / beti egiñalak egiñ, / gure artian euskera ona / beñere aztu etzediñ”⁶².

Loiolako gorazarre nekrologiko anonimoak ezarri (ikus 29. oharra) eta Domingo Agirrek bere biografian zabaldutakoaren arabera, Laramendiren ezaugarrien artean omen zuen baita ere sermoilari egokia izatearena⁶³, entzulearengana iristen jakitearena. Komunikatzaile ona genuen, beraz, Laramendi: “Sermoian ere txit ederra zan, / asko zekiyen luzitzen, / aditzallien biotzetara / piskabana zan mugitzen. / Lendabiziko ari begira / parrez ziraden asitzen, / bazerakiyen negar malkuak / gero isuri azitzen”⁶⁴.

Jose Bernardo Otañok Laramendi irudikatzen duenean, “gure aitatatz” irudikatzen du, hala izan nahi zuela Laramendik euskaldunentzat. Horregatik erretiratu zela Loiolara. Honela dio: “Gogo aundian eta kontentuz / juatian predikatzer, / esperantz ona biraltzen zuben / euskaldunen biotzera; / eta esanaz gure ait’izan / nai zukiala zartzera, / ala etorri zan Loiola aundiko / Inazioren etxera”⁶⁵.

Aita zergatik? Zertarako? Euskaldunak babesteko. Beldur omen zen Laramendi, desanparoa utziko ote zituen herritarrak. Hona: “Milla zazpireun irurogei ta / sei urte ziran kunplitu, / ogei ta zortzi ilbeltzak ere / egun orretantxen ditu. / Aita gozo au gu utzita zan / zeruetara abitu, / bañ’esan zuben bildurtzen zala / nol’ote giñan gelditu”⁶⁶.

Jaun ere izendatzen du Otañok Laramendi: “Ejenplo onak utzi munduban, / gero zeruetara iyo, / gu euskaldunak ementxen gaude / jaun

59 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 143. or.

60 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 144. or.

61 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 144. or.

62 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 146. or.

63 Manuel Laramendiren sermoietarako trebetasunaz, ikus, oinarri gisa, Domingo Agirrerren esanak: Domingo Agirre: *A. Laramendi-ren bizitza-ren berri labur bat. Domingo Agirrek izkribatua*, Donostia, Ignacio Ramon Barojaren semeen moldizkiran, 1890, 13.-15. or. (<http://meta.gipuzkoakultura.net/handle/10690/606> 2017ko ekainaren 5a). Lan hau eta Agirrek *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratua, lan bera dira. Anonimoa den “Apuntes para la biografía del R. P. Manuel de Laramendi” lehen aipatuan deskribatzen dute Laramendi sermoilari on gisa.

64 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 146. or.

65 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 146. or.

66 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua, I*, 146. or.

ori dala meriyo”⁶⁷. Jose Bernardo Otañok dio Kardaberazek eta artean Loiolako erretorea zen Mendizabalek lagunduta hil zela Larramendi.

Ramos Azkaratek ere bertso-papera osatu zuen “Aita Larramendi Garagorricco-ari bere 2garren eunquidán” izenburupean⁶⁸. Larramendi eta euskararen arteko lotura azpimarratzeaz gainera, foruak, dantza eta euskal ohituren defendatzaile ere egiten du Ramos Azkaratek. 1890ko testuinguruan foruen kontrakoak dira indarrean Azkarateren iritziak, euskaldunen kontrarioak, erdaldunak: “Icusi ditzatzu gaur / Euscaldun erriyac, / Nola daucazquin iya galduban / Llorentequeriyac. / Oituraric garbienac / Erromeri ederrenác, / Naspillatu disquiguté / Morotar cequenác”⁶⁹.

Zergatik gertatu da hau? Larramendiren esanak jarraitu ez zituztelako. Inor baino libreago izan ziren haiek menpeko bihurtuak ziren, “Erdal-erriico legue berriyac / Euscalac ondatzen gaitu”⁷⁰.

Zein da helburua? Euskara sendotzea, ohiturak zabaltzea, erromeri eta dantza euskaldunak egitea, fedea eta forua aberastea, bi esalditan: “Erdalac an euscalac emen / Paque santuban bicitén”⁷¹.

XIX. mende bukaeran, Ramos Azkarate karlistak euskaldun eta espainiarren arteko bereizketaren alde egingo du. Larramendiren alderdirik politikoena azpimarratuko du honek, Donostiako Hitz jostaldien batzarrekoekin alderatzen badugu, azken hauek hizkuntzaren alderdiari lotu baitzitzaizkien gehienbat.

Bertso jarriak alde batera utzi, eta gatoz bat-bateko bertsolaritzara. Adierazgarria gertatzen da, oso, Donostiako 1890eko euskal jaien testuinguruan bertsolarien bat-bateko saioan Jose Bernardo Otaño eta Pello Errotari gertatua Larramendiri buruz kantatzeko eskatzerakoan. Bapatean gaitzago egingo zitzaien gai honi buruz aritzea. Hala kontaktzen du behintzat kazetariak:

El espectáculo terminó con los indispensables versolaris Bernardo (Otaño) y Pello (Errota), que hicieron las delicias del público, excepto en el tema de Larramendi, que, dicho sea de paso, no se presta a esta clase de torneos, por ser más propios los asuntos picarescos. Por no saber qué hacer ya a Larramendi, uno de los improvisadores lo hizo santo. Todo sea por Dios⁷².

67 Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua*, I, 147. or.

68 Ramos Azkarate: *Galtzaundi berriz ere (I)*, Donostia, Auspoa, Gipuzkoako Foru Aldundia, 2004, 116.-118. or. Bertso-papera interneten ere aurki daiteke, Koldo Mitxelena liburutegiko katalogoan. Koldo Mitxelena. Fondo Gordeak. Antonio Zavala Funtsa. A.Z.D.2.5.1.116.

69 Azkarate: *Galtzaundi*, 116. or.

70 Azkarate: *Galtzaundi*, 116. or.

71 Azkarate: *Galtzaundi*, 116. or.

72 Antonio Zavala: *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua*, I, 86. or. Zavalak berak argitzen du

Larramendiren eta bertsolarien entzuleen arteko lotura aurkitzeak, ziri giroan, behintzat, ez zirudien erraza. Serioagoa zen Larramendiz aritzeko erabili beharreko erregistroa, antza.

1891. urteko *Euskal-Erria* aldizkarian Larramendiren inguruko lan gehiago argitaratu ziren. Omenaldia abenduaren bukaeran izan zela kontuan izanik, ulergarria da argitalpenak hurrengo urteko lehen hilabetetan ere izatea. Miguel Antonio Iñarrak⁷³-“euskal-erosle eziñ-esana” deitzen dio bere lanaren bukaeran-, Jose Franko Aranguren⁷⁴, Ramon Artolak⁷⁵ –hiztegia azpimarratzen du batez ere-, eta Felipe Arrese Beitiak⁷⁶ idatzitako poemak aurki daitezke bertan. Egia esan, Felipe Arreseren “Larramendiri, lora bat” eta “Bizi bedi A. Larramendiren izena” antzeko lanak dira, baina lehena bizkaieraz idatzia eta bigarrena gipuzkeraz. Umant edo heroi gisa tratatzen du Arrese Beitiak Larramendi.

XX. mende hasierako lanetan, Larramendi eta haren lanarekiko jarrera aldatzen hasten dela dirudi. Ondoren jasoko ditugun *Euskal-Erria* aldizkariako erreferentzietan, badirudi zenbait bazterreraz uzten ari direla Larramendi. XX. mende hasieran euskara modernizazioaren kontra egiten duen indar gisa ikusiko dute zenbaitek, ikuspegi tradizionalisten gotorleku, eta horregatik, agian, Larramendi baztertu nahi hori, euskararekin lotzen dutenez gero⁷⁷. Bestetik, aipatzekoa da baita ere, Larramendi eta Sabino Aranaren proposamen lexikografikoen desberdintasuna, baita proposamen politikoena ere, eta hauen irakurketa XX. mende hasieran. Ricardo Gomezen arabera:

Como ha demostrado la profesora Inés Pagola (Univ. del País Vasco), es justamente en la segunda mitad del siglo pasado, en los Juegos Florales celebrados entre 1853 y 1903, cuando la influencia de Larramendi alcanza su cénit, precisamente por el fuerte empuje de la literatura no religiosa unido al florecimiento de unos sentimientos fueristas que pronto se verán sustituidos por la ideología nacionalista de Sabino Arana que trastocará todas las ideas lingüísticas propugnadas hasta el momento.

kazetaritza iturria: *La Voz de Guipúzcoa*, 1890-XII-27.

73 Miguel Antonio Iñarra: “Larramendi-ko Manuel Euskara-eroslea. Bere jaiotzako bigarren eun-aldian”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 1.-7. or.

74 Jose Franko Aranguren: “Euskara amari. A. Larramendi-ren jaiotzako bigarren eunkidan”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 10.-11. or.

75 Ramon Artola: “Aita Larramendi illezkorrari bere jaiotzaren bigarren eunkidan”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 12. or.

76 Felipe Arrese Beitia: “Bi amalaudun. Larramendi-ri, lora bat”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 70. or.; “Bizi bedi A. Larramendi-ren izena”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 71. or.

77 Interesgarria litzateke Aritz Farwellen doktorego tesia aztertzea, baina, zoritxarrez, argitaragabea da oraindik: *Borne Before the Moone: A Social and Political History of Basque at the dawn of the Twentieth Century*. 2016an EHU-n defendatua.

En este sentido, son difícilmente comparables los neologismos larramendianos –circunscritos como he señalado al ámbito de las voces técnicas- con los aranistas, que pretenden desterrar del euskera todo aquello que pueda recordar a las lenguas circundantes, a veces con curiosos resultados. Debo decir que actualmente el euskera conserva más neologismos aranistas que de aquellos salidos de la pluma de Larramendi, los cuales en su mayoría han tenido que cruzar una senda muy tortuosa para poder sobrevivir⁷⁸.

Hala eta guztiz ere, izango da XX. mende honen hasieran oraindik ere Larramendiren alde egingo duenik. Larramendirekin kritikoak diren ahots batzuk hasi direla badirudi ere, *Euskal-Erria* aldizkaritik eta beste zenbait bertsolarik eutsi egingo diote Larramendiren heroi irudiari. Honen adibide, 1915eko *Euskal-Erria* aldizkariaren editorialean aurki dezakegu Larramendiren pertsona eta itzalari dagokionez aldaketa zantzurik. “Aita Larramendi” izeneko lanean, bere bizitzako oinarrizko datuak eta lanak gogoratu ondoren, “Berrizale zenbaitzuek purrustada batzuek egin dizkate lan abei, bañan benetan euskal zaleak diranak ez dute orlakorik egin bear, baizik goitu Larramendi ospetsuaren izen atsegiña”⁷⁹. Nortzuk ote berrizaleak? Sabino Aranaren jarraitzaileak lirateke hauek: bai hizkuntzaren erabilerari dagokionez, bai ideologia politikoari dagokionez, aldaketak zekartzatenak Euskal Herrira.

1918an ere, antzekoa dio Andoaindar Mikelek⁸⁰. Larramendiren izena euskaldunen artean ez dela entzuten salatzen du. Hiztegia osatzen egindako lana goraiatzan du batez ere, eta honek ondorengoei ekarritako erraztasunak. Honek ere, egile berriak kontuan izateaz gainera, lehenagokoei eta horien artean Larramendiri tokia egin behar zaiela dio: “Gu bada, isilduko ez gera. Goitu bitez nai bada oraingo izenberriak, bañan guk ez ditugu beñere chokoratuko lengo izen zar gogoangarriak. Beren izen ospetsuak beti ta beti goituko ditugu”⁸¹.

Urteetan aurrera egiten badugu, 1927. urtea eta 1929. urtea batez ere dira berriro kontuan hartzeoak, 1929an *El imposible vencido* argitaratu zela bigarren mendeurrena bete zenean omenaldia egin baitzioten berriro Andoain herriko seme ospetsuari. Larramendiri buruzko ikuspegi heroikoa agortzen hasia ikusi badugu ere XX. mende hasieratik, bada oraindik XIX.an ohikoa zen irudikapen gorazarrezkoari eutsi dionik. Era honetako trataerak gero eta salbuespenezkoagoak izango dira, ordea.

78 Ricardo Gomez: “El legado de Manuel Larramendi”, *Insula*, 534, 1991, 29.-30. or. Ikuspegi honen berri ematen digu Karlos Cid Abasolok ere, “La lexicografía vasca a lo largo de la historia”, *Revista de Filología Románica*, 27, 2010, 163.-178 or.

79 Anonimoa: “Aita Larramendi”, *Euskal-Erria*, LXXIII, 1915, 154. or.

80 Andoain'dar Mikel: “Aita Larramendi”, *Euskal-Erria*, LXXIX, 1918, 433.-435. or.

81 Andoain'dar Mikel: “Aita Larramendi”, 435. or.

Horien artekoak ditugu oraindik Patxi Erauskinen (Zaldibia, 1874-Ordizia, 1945) bertsoak. 1927an idatzitakoek, “Gora ele euskera!” dute izenburua⁸². Bertso-sail honen gai nagusia euskara da. Arrese Beitiak ezarritako ereduari bezala, Patxi Erauskinentzat ere ama da euskara eta euskaldunak bere semeak. Semeei dagokie ama eskertzea, honi indartzen laguntzea, euskararen alde egitea. Hil ala bizikoa da euskararekiko harremana. Euskararen jatorriaren azalpena Tubalen eskutik egiten du, eta euskararen defendatzaileen artean, euskararen egoerak min ematen dienen artean aipatzen du Erauskinen Larramendi, Erro eta Astarloarekin batera⁸³. Honek ere “Aita Larramendi” izendatuko eta eredutzat ipiniko du lehen aipatutakoekin batera saileko zazpigarren bertsoan: “Aita Larramendi ta Erro / seme Andoain’goak / lenengo euskeraren / alde minduak, / Astarloa Bizkaia’ko / seme Durango’ak, / euskera-auzien alde / lana eginduak. / Aurkariak nungoak, / Ebro’az angoak, / egiz emengoak / zorrotzenengoak; / aik bezela saiatu / gu oraingoak”⁸⁴.

Zortzigarrenean berriz, Ebroz haratagoak zeintzuk diren zehaztuko du Erauskinen: “Ebro’ez auztikoak / zortzi arerio, / euskera zapaldu ta / berak nai io: / Mariana, Mariantz, Tragia, / Nikolas, Antonio, / Martin, Belasko, Ledesma, / Armesto, Osorio. / Larramendi’k dio: / <Jo zuek nunaitio!> / Jatorri zar dio, / euskerak zer dio? / Gezurrak egjari / beti zor dio”⁸⁵. Kasu honetan, beraz, dirudienez behintzat, euskarari kantatu nahi diolarik, bertsolariari otu zaio Larramendi aipatzea, euskararen defendatzaile gisa izan zuen papera azpimarratuz.

1929an, berriz, Larramendiren biografia txiki bat idatziko du Argian, jesuita hil zela 186 urte eta *El imposible vencido* lana argitaratu zela berrehun urte zirenean, Andoainen festa egitea pentsatu zuten bitartean. Erauskinen bertsoa ere jarri zion, Aita izendatuz -jesuslagun eta apaiza zelako- eta haren itzala azpimarratuz: “Eun larogei ta sei urte dira / Aita Larramendi il zala, / euskaldun onak zaitu dezagun / ark utzi zigun itzala; / ondo dakigu seme utzia / edo alperra etzala, / beragatikan saia gaitezen / geu ere ura bezela, / guztion Aitak bere eskuan, / arren, eduki dezala!”⁸⁶.

Atal honetan zehar agertu diren lan guztiek ezertan bat badatoz Larramendi laudatzeko asmoan datoz. Poema, bertso sail nahiz biografia, Larramendiren bertuteak izan dira lan horiek guztiek behin eta berririo azpimarratu izan dutena. Bertute eta ezaugarri horien artean

82 Antonio Zavala: *Patxi Erauskin bertsolaria (1874-1945) III*, Tolosa, Auspoa, 1978, 11.-17. or.

83 Patxi Erauskinen herrikide zuen Juan Ignazio Iztuetaren argumentuak gogoratzen ditu.

84 Zavala: *Patxi Erauskin III*, 14. or.

85 Zavala: *Patxi Erauskin III*, 15. or.

86 Zavala: *Patxi Erauskin I*, 41. or.

bada zenbait behin eta berriro ageri dena: euskaldunen aita eta aitalehena (patriarka alegia), euskararen eta euskaldunen salbatzailea, euskararen eroslea (“erredentorea” alegia) eta sendatzailea, penak jasandakoa lurrean bizi zenean, hilezkorra, labur esateko, *[h]umanta* (heroia baina XIX. mendeko idazle eta bertso jartzaileek Larramendiren Hiztegi Hirukoitzean ikasi zuten eran adierazia).

Giesenek⁸⁷ erakutsi duenez, egoera traumatikoetan gizatalde eta komunitateek heroiak sozialki eraikitze joera dute. Horretarako, ez dute jotzen euren garaikide den pertsona bat heroi gisa eraikitzea, aukeratutakoarekiko denbora distantzia behar da, nahikoa, haren giza akatsak eta ezinak ahaztuak izateko. Heroi gisa irudikatutik, mugako izaki bihurtzen dira heroi hauek, eguneroko errealitatearen eta jainkoen artean ageri direnak, eremu bata eta bestea lotzeko gaitasunaz. Halaxe irudikatzen dute Larramendi ere XIX. mendeko idazleek: bera deskribatzeko erabiltzen dute orain bere hiztegian aurkitu zuten hitza, *[h]umanta*, euskarak jasandako erasotzaileei aurre egiteko erakutsi zuen gaitasunagatik. Estatu liberalaren eraikuntza prozesuan indar zentralista are gehiago nabarmentzen ari den une traumatiko horretan borroka dialektikorako ustez garaiezina zen Larramendiren mamuari dei egiten diote XIX. mendeko ataka txar eta erronka berrietan garaile ateratzeko desioa gauzatzen duen fantasia ezin hobeto gauzatzen duen heinean.

Horretarako memoria ariketa bihurria egin behar izan dute: alde batetik Larramendik euskararen defentsan idatzitako lanak goraiatu eta bere iritzien kontra agertutakoei erantzuteko trebetasuna azpimarratu; beste batetik gehiena gaztelaniaz idatzi zuela ahaztu, bai eta ezikusiarrena egin apologisten formazio diskurtsiboaren alde kezkarrienei, alegia funtsean Monarkia Hispaniakoan hobeto txertatzea bilatzen zuten euskal jatorriko eliteen mesederako zela eta azken batean talde subalterno euskaldunen kalterako, beste arrazoi batzuen artean diglosia egoera indartu baino egiten ez zuelako. Horri esker eta Larramendi gorazarrez irudikatzeak eskatzen zuen distantziari eutsi zitzaion bitartean iraun zuen hura gogoratzeko era honek. Giesenek⁸⁸ ohartu bezala, heroi bilakatu diren pertsonaia historikoak hauskorrak izan daitezke hurbiletik begiratzen zaienean, haien egunerokotasunean arakutzen denean, kritikaren begiradapean jartzen direnean. Eta Larramendiren memoriari ere horixe gertatuko zaio, ondorengo atalean erakutsiko denez. Andoaingo jesuita euskaldunen heroi kultural gisa irudikatze bat datozen heinean, XIX. mende luzeko idazleek zenbait belaunaldi biltzen dituen memoriaren gizarte esparrua (Halbwachsen *cadres sociaux de la mémoire*) osatzen dute eta aldi berean hemen arakatu ez

87 Ikus Bernhard Giesen: *Triumph and trauma*, New York, Routledge, 2016, 18-24. or.

88 Giesen: *Triumph and trauma*, 17. eta 20. or.

den estatu eraikuntzarekin loturiko memoriaren korapiloan (Rothbergen *noeuds de mémoire*) parte hartzen dute, hain zuzen ere korapilo horren alde subordinatu gisa eta estatuaren memoria gune (Noraren *lieux de mémoire*) horien artean beti alboratua, ukatua, ikusezina.

Larramendi heroizatu honek gauzatzen duen memoria guneak badu beste ertz adierazgarri bat. Heroien irudikatzean gertatu daitekeenez, hemen ere behin eta berriro aipatua da jesuitaren aitatasuna: bertso jartzaile eta idazleek behar bada salbuespenik gabe *aita* deitzen dute eta batek edo bestek *aitalehen* ere bai. Euskaldunak aita horren semetzat joko dira gehienetan (behin soilik anaiatzat). Eta heroien alde sakrifizialari dagokionez (“the hero is a hero because he or she defies the risk of death. His or her triumph is based on this very risk and often even requires the sacrifice of the hero’s life for the birth of the community”⁸⁹), Larramendi irudikatzean berari egindako erasoak eta lurlean bizi zela jasandako penak aipatzen dira, guztiak ere euskararen eta euskaldunen salbatzaile eta eroslea izan zelako, horien alde bere bizitza emateko prest agertu izan balitz bezala. Ez dago zalantzarik errepresentazio modu horrek kutsu kristologiko nabaria duela, Jesukristok gauzaturiko Jainko aita sakrifkatuaren eradura irudikatu dutela Andoaingo jesuita, alegia heroiak irudikatzeke eredu eraginkorrenetariko baten arabera, Giesenen iritzian. Irudikatua Eguberri egunez jaio izana ezin hobeto zetorkion ezaugarri multzo horri, idazleetakoz zenbaitek azpimarratu zuenez. Hortaz euskaldunen aita totemiko gisa ageri zaigu Larramendi, alegia aitaren legeak dakarren ordena sinbolikoaren ordezkari gisa. Eta horren ondorioz subjektuaren desioa bigarren mailan uzten duen literatura litzateke honakoa, arauen aurrean kastrazioa onartu eta desioa ordena sinboliko foralista horren bitartez bideratzera behartuta. Esku artean dugun aldiaren mugak zeharkatzen baditu ere, nahitaezkoa da Gabilondok euskal historiaren eta literaturaren subjektuaz osaturiko genealogiari une batez aditzea, XIX. mendea baino lehenagotik ere traumak zartaturiko subjektu baten genealogiari alegia:

(...) euskal historia oro har, eta euskal literaturarena gure kasuan, zapalketa baten historia gisa idatzi behar da, euskal eliteek estatu zentralistekin egituratu duten opresio baten historia gisa. Historia hori negatiboa da, subjektu subalterno eta oprimitu baten historia negatiboa: matxinadetan, bortizkerian eta ahozko kulturaren literarizazio diglosikoan bakarrik azalpen positibo puntual eta ez-jarraitua duena. Subjektu subalterno horren historia gehiena ez dago gorderik, ez da artxiboaren parte, ezin da jaso, eta ezintasun horretan, opresioak sortzen duen zartaduran du bere leku ezezko eta ezinezkoa⁹⁰.

⁸⁹ Giesen: *Triumph and trauma*, 23. or.

⁹⁰ Joseba Gabilondo: *New York-Martutene: Euskal postnazionalismoaren utopiaz eta globalizazio neoliberalaren krisiaz*, Bilbo, Euskal Herriko Unibertsitatea, 2013, 97. or.

Hemen aztertutako lanak ez dira zehazki subjektu erabat subalterno horren adierazpide izan. Larramendiren gorazarrerako literatura hori guztia erakundeek antolatutako ekitaldien emaitza da hein handi batean: Gipuzkoako Diputazioaren eta zenbait udalen ordezkariak izan dira Lore Jokoak eta mendeurren omenaldiak prestatzen; idazleen artean ugari dira erakunde horietan lanbideak dituzten intelektualak, bai eta Elizaren babespekoak ere. Eta horiekin batera zenbait bertso jartzaile, horiek bai gizarte maila apalagoetakoak sarritan baina horiek ere gai mugatua eta ikuspegi bakarretik lantzerantz bideratuak. Egia da XIX. mendean zehar euskarazko literatura asko ugaritu zela baldintza horietan. Baina Larramendiren inguruan sorturiko lan multzo horrek zalantza izpirik gabe erakusten du azken batean literatura hori guztia mugatik honako Euskal Herriko gizartean hegemonikoak ziren indar horiek estatu liberalaren eraikuntza prozesuan kosta ahala kosta aurkitzen ari ziren tokiaren adierazle dela, toki horretan euskal diferentzia azpimarratzea garrantzitsu izanik ere, eta beraz ordena sinboliko foralista horren lehentasunen araberakoa.

2. LARRAMENDIREN IRUDIKAPENA XX.- XXI. MENDEETAKO PROSAGILEEN ARTEAN: KRITIKATIK KARNABALIZAZIORA

Larramendi irudikatzeko ikuspegi aldaketa literatur genero aldaketarekin batera etorriko da. Larramendiren laudorioetarako bertso jarriak eta poemak izan dira nagusi. Eta hitz-lauzko generoetara jo izan denean ere, gorazarre kutsuko hitzaldi eta biografia baliatu dira. XX. mendetik aurrera ordea, eta Larramendiren memoria kritikoki eraikitzeko joera nagusitzen den unetik, agerikoa da laudoriozko bertso gintzaren baztertzeta eta prosazko generoen nagusitasuna. Azken horien artean oraindik ere biografiari utsiko zaió baina ez gorazarre hutsezko biografiari. Eta horrekin batera genero berriek ere helduko zaie, hala nola saiakerari eta eleberrari, alegia kritika bideratzeko aukera eskaintzen duten generoek. XX. mendetik honako tartean Larramendiren aipamenak ondorengo idazleengan aurkitu ditugu, ordena kronologikoan: Orixek, Yon Etxaide, Joseba Sarrionandia eta Ramon Saizarbitoria.

Gaztelaniaz eskainitako artikulua batez gainera⁹¹, Orixek gogora ekarri zuen Larramendi lehen aldiz *Euskal Esnalea* aldizkarian 1927an argitaraturiko lanean, *Euskal literatura'ren atze edo edesti laburra* izenekoa⁹². Berez literaturaren historia izanik, hain da originala eta ezohikoa Orixeren planteamendua ezen ezin uka dakioken aldi bereko saiakera kutsua bere emaitzari. Herri literatura eta Axularren aurreko idazleak alde batera utzita, beste guztiak hiru multzotan biltzen ditu Orixek, hiru “gurasoren” gidaritzapeko multzo banatan

91 Orixek: *Euskal literaturaren historia laburra*, Paulo Iztueta (ed.), Donostia, Utriusque Vasconiae, 2002, 107.-109. or.

92 Orixek: *Euskal literatura*, 17.-81. or.

alegia. “Guraso” horiek Axular, Larramendi eta Arana Goiri dira. Larramendiri dagokionez, “guraso” kategoria hori esleitzean hari dion begirunea adierazten du baina aldi berean ordura arteko poeta eta bertsolariena baino jarrera kritikoa ere erakusten du jesuitarekiko. Orixek eragile gaitasun paregabea aitortzen dio Larramendiri baina ez du behin ere ahazten ia dena gaztelaniaz idatzi zuela: “euskal idazle ez ta idarazle dela”, eta horren ondorioz ez dio kritikarik aurrezten: “Mingarria da Larramendi’k euskeraz geiago ez idatzi izaita (...). Erderaz iarduki zuena euskeraz iardukitzen alegein balu J. Etxeberri’k bezala, euskerak indar aundiago artuko zuen bear ba da”⁹³. Orixek Larramendiri eskainitako oroitzapena zenbait aldiz da traumatikoa: bere aldian (Orixerenean) berak horrenbeste estimatzen zituen klasikoen edizioak aurkitzea zaila zelako, aurkitzekotan ere euskaldunen artean euskeraz irakurtzeko ohitura eskasa zelako, apologistek eta haien artean Larramendik berak errefusatu behar izan zituzten iritziak mingarriak zirelako eta, azkenik, andoaindarrak euskeraz ezer gutxi idatzi omen zuelako. Kritika hori ez zen berria: Kardaberazek⁹⁴ berak, esate baterako, jaurtia zion aurpegira jesuitakideari baina XIX. mendeko laudorio giroan ia ez da halakorik ageri Larramendiri buruzko memoria eraikitzean.

1958. urtean Yon Etxaidek *Amasei seme Euskalerrri’ko* izeneko biografia multzoa argitaratu zuen, Ereinek 1990.an berrargitaratua baina aldaketa eta luzapen nabarmenekin. Euskaltzaindiak 1956. urtean deitutako biografia sariketa baterako emaitza izanik, biografiatu guztiak euskal idazleak dira. Euskal literaturako idazle kanonikoen zerrenda bezalako horretan deigarria da guzti-guztiak gizonak izatea. Eta oraindik deigarriagoa hamaseietatik hamar elizgizonak izanik, *Aita* titulua Larramendirekin soilik erabili izana atal izenbururako.

Jesuitaren lorpen intelektuala goratzen duen arren, Etxaidek ere Orixeren kritika bera aurpegiratzen dio Larramendiri: euskeraz ez gehiago idatzi izana, nahiz eta kritika horretarako iturri gisa Ibarren *Genio y lengua* darabilen⁹⁵. Hala ere euskeraz idazten duenean ere bikaintasuna aitortzen dio andoaindarrari. Horren lekuko litzateke *Corografía de Guipuzcoa* ospetsuan txertaturiko euskarazko pasarte luzea Etxaidek bere lanean aipatua. 1958.eko edizioko azken iritzia aldekoa da zalantzarik gabe:

Aita Larramendi lerro autan benetako demokrata ta endazale ageri zaigu eta erdalerrira espatsu eta iguñez begieratzen du. Gure Andoaindar

93 Orixek: *Euskal literatura*, 61. or.

94 Ikus, besteak beste, José Ignacio Tellechea Idigoras: “Larramendi y Cardaveraz: Censura y réplica inéditas sobre un libro de piedad”, *ASJU*, 2, 1968, 20. or. eta Patxi Altuna: “Aita Kardaberaz Elgorriagaren bizitza”, *Euskera*, 48, 2003, 64. or.

95 Yon Etxaide: *Amasei seme Euskalerrri’ko*, Zarautz, Itxaropena, 1958, 119. or.

Josulagunak eztauka inñolaz ere, oraiñaldian elburu oiek aldezen dituztenen bekaitzik. Gaurkoak beti du atzokoa eta onek ere bai⁹⁶.

1990.ko edizioan, ordea, Etxaideren epaia zorrotzagoa da. Larramendiren idazki gehienak gaztelaniaz idatzi izana gogora dakar berriro. Eta horrekin batera beste orban bat: andoaindarraren zenbait lani darion kutsu arrazista, Villasantek literaturaren historia ospetsuan esandakoari oihartzun eginez⁹⁷.

XX. mende amaieratik XXI.era tartean Joseba Sarrionandiaren saiakeretatik bi aipatu behar ditugu. Lehenengoa *Ni ez naiz hemengoa* (1985) dugu. Larramendiri “Soneto bat hizkuntza bitan” atala eskaintzen zaio. Arte edo *El imposible vencido* liburuaren amaierako pasarte batean oinarrituta dago, euskarazko arte poetikoari eskainitakoan hain zuzen ere. Gaztelaniaz ohiko diren beste molde batzuen artean, Larramendik euskarazko soneto edo *amalaudín* bat jaso zuen eta horren gaztelaniazko itzulpena omen zena. Sonetoaren egilearen berri jaso ez den arren, Sarrionandiak iritzi dio -eta ondo iritzi ere- Larramendi dela sonetoaren egilea eta gaztelaniazko bertsioa dela jatorrizkoa, euskarazkoa jatorrizko horren itzulpen baldar eta ulertezina baino ez delarik. Gaztelaniazkoa ere “soneto oso eskasa da, baina gutienez ulertu egiten da, euskarazkoa baino hobeto behintzat”⁹⁸. Iurretako idazlearen kezka ez da Larramendiren poesiagintzarako gaitasun gabezia, baizik eta orokorrean apologistek erakutsitako jarrera paradoxikoa salatzea, alegia ustez euskararen aldekoa zen lanaren bitartez euskaldunen teiltuari harrika egiten ari zirela erakustea:

Apologisten ihardun guzia, Euskal Herriak historia erro sakonak dituela eta euskara beste hizkuntzak bezain edo gaiagoa dela frogatzeko zen. Eta hau frogatzeko erdal erdua imitatzen zen, gaitasun propio eta berezi bat simulatzeko. Baina, eta hau da harrigarria, heuren [apologistek] ez zuten hori sinesten, lekorerantza simulatu arren, erdaraz idazten bait zuten, erdal erduak kopiatzen bait zituzten euskararentzat.⁹⁹

Hortaz euskarazko sonetoa, apologistek euskarari buruz esandakotik beste gauza asko bezala, “simulazioa” baino ez da. Larramendiren eta apologisten jarrera horren aurrean Sarrionandiak iritzi kritiko zorrotza erakusten du eta horren ondorioa ezin suntsitzaileagoa da euskal literaturaren beraren historiari dagokionez, apologisten aldikoari behintzat: orduko euskal literaturaren gabeziak onartu eta emendatzen saiatu beharrean, “simulazioa hautatzen dugu, behin eta berriro simulatu

96 Etxaide: *Amasei*, 123.-124. or.

97 Yon Etxaide: *Hamasei seme Euskalerriko*, Donostia, Erein, 1990, 245.-246. or.

98 Joseba Sarrionandia: *Ni ez naiz hemengoa*, Iruñea, Pamiela, 1985, 89 or.

99 Sarrionandia: *Ni*, 90. or.

dugu euskaldunok euskarari buruz. Simulazio historia da hein handi batean euskal literaturaren historia¹⁰⁰.

Pottbandarengiroan ernetako idazleak ageriko du Postmodernismoaren aldikoa dela. Aldi garaikide honetan bezala, aro moderno goiztiarreko euskal apologistengan ere Baudrillardek aztertutako simulazio edota simulakro jarrerak antzeman eta salatzen ditu. Baudrillarden iritzian simulakroak eta euren ereduak errealitatearen alde aurretik daude eta sarritan simulakro horiek errealitatea bera irudikatu beharrean errealitate sakon baten absentszia mozturrotu egiten dute errealitatearekiko harreman oro galduta¹⁰¹. Horixe da hain zuzen Sarrionandiak Larramendiri lehenetik eta behin eta apologistei ondoren leporatzen diena: euskal literaturaren egia ezkutatu izana atzerrikoen eskakizunak ustez hobeto aseko zituen asmakizun batekin. Simulazioak arbuatuz Sarrionandiaren ikuspegia aldi berean da kritikoa apologistekiko eta posmodernitatean guztiz hedatuta omen dauden simulakroekiko.

Euskal literaturaren historian zehar agertutako simulakro horiek atzerriko ereduak hobesten dituzten heinean, horiekiko menpekotasuna erakutsiko lukete goratu nahi omen den euskara eta euskal literatura bera alteritate posiziora zokoratzen duten bitartean. Oraintsuago Larramendi berriro gogora ekarri duenean, *Moroak gara behe laino artean* (2010) mardulean, Iurretakoaren ikuspegi kritikoa ez da aldatu. Haren iritzian Larramendiri -eta berarekin batera euskaldunei orokorrean- alteritatearen posizio marginal eta subordinatua dagokie, guneko posizio hegemonikoa espainiar estatu-nazioaren subjektuak hartzen duen bitartean, hizkuntzei buruz XVIII. mendean eratutako formazio diskurtsiboak erakutsiko lukeenez:

Larramendik bere obra osoa Alter horri begira idatzi zuen, erdeinatu arren, haren kontrako lantzeta moduan erabilirik luma, Ego nola emantzipatu asmatu ezinik. Juan de Marianarentzat idazten zuen [...], eta Gregorio Mayans y Siscar, erregearen bibliotekarioarentzat. Alter hori bere baitan zegoen, Egoren aldamenean. Subordinazioa berea egin ez balu euskara-gaztelera-latina egingo zukeen hiztegia. Haientzat eta haien kontra egin zituen liburu guztiak.¹⁰²

Tubalismoaren inguruan eratutako diskurtsua aztertuta, subjektu espainol eta euskaldunaren genealogia arakatu eta bi subjektu horien zantzu traumatikoak antzeman dira¹⁰³. Trantsizioa deitzen den eta aldi

100 Sarrionandia: *Ni*, 90. or.

101 Jean Baudrillard: *Cultura y simulacro*, Bartzelona, Kairós, 2016, 7.-80. or.

102 Joseba Sarrionandia: *Moroak gara behelaino artean*, Iruñea, Pamiela, 2010, 491. or.

103 Joseba Gabilondo: "XVI. mendetik XX. mendera: apologistak eta subjektu euskalduna", in Alaitz Aizpuru et al. (ed.): *Euskal Herriko pentsamenduaren gida*, Bilbo, Udako Euskal Unibertsitatea, 2012, 9.-27. or. eta Gabilondo: *New York*, 97. or.

berean postfrankismoari dagokion aldi honetan, aldi traumatikoa berau ere, Larramendi memoriara ekartzean ikuspegi kritikoa nagusitzen zaio XIX. mendean zehar ohikoa zen gorazarrezkoari.

Azkenik, Ramon Saizarbitoriaren *Lili eta biok* azken nobelan ere Larramendiren presentzia aipagarria ageri da¹⁰⁴. Fikzioaren osagai bihurtuta, Larramendiren presentzia hori gune bitan gauzatzen da nagusiki: lehenengo eta behin nobela osoan zehar Hiztegi Hirukoitzaren ale baliotsu batek (zeina pertsonaia garrantzitsuenetariko batzuen kezka iturri baita) bizi dituen gorabeheretan; eta horrekin batera bosgarren kapituluko pasarte batean zeinetan bigarren mailako pertsonaia batek etxean duen gutun bat aipatzen den Larramendiren bizitzako une zehatz baten berri jasotzen duelako. Memoria historikoak orokorrean eta euskaldunen memoria historikoak, Gerra Zibilaren ingurukoak bereziki, horren toki garrantzitsua betetzen duen nobela honetan ez da nolana hikoia Larramendiren presentzia.

Hiztegi Hirukoitzaz den bezainbatean, hona hemen gai horren nondik norako nagusiak. Guda Zibila falangisten alde eta horien artean egiten ari zela, Julio Cesar Lasaren eskuetara Larramendiren hiztegiaren ale bat helduko da, Otzetako etxe batean aurkiturikoa. Lasa falangistak hiztegia deuseztatzeko arrazoi ideologikoak izan ditzakeen arren, gorde egingo du haren balioaz ohartuta, ale ezin bereziagoa baita: Larramendik berak Peñafloidako kondeari eskaintza autografoaz hornitua 1748ko urriaren 3n¹⁰⁵. Diktadura amaituta Julio Cesarren asmoa hiztegia Donostiako Liburutegi Publiko Nagusiaren zaintzapean uztea da halako donazio batek bere burua zurrizteko aukera ezin hobea eskainiko diolakoan bere bizitzaren amaiera aldera. Baina asmo hori bete baino lehen hilda, Cesar semea jabetuko da hiztegiarekin. Oinordeko guztiak Julio Cesarren asmoa betearaztearen aldekoak diren arren, Cesarrek hiztegia saldu nahi izango du gainbeheran den bere egoera ekonomiko estua nasaitzeko.

Horrekin batera Larramendik bere aldiko beste sortzaile eta kultura eragile birekin izandako harremanak nolakoak izan zitezkeen eztabaidatzen dute pertsonaiek nobelako bostgarren kapituluan Peñafloidako kondeak ustez idatzitako gutun batean oinarrituta. Gutuna 1748ko urriaren 16n idatzi zion Peñafloidak Manuel Joaquin de Zavala Alzalarasi Otzetako San Joan Lizarraldekotik. Egun hartan kondeak Otzetan bildu zituen bere inguruan Larramendi eta Azkoitiko mediku zen Joanes Etxeberri Sarakoa. Narratzailearen arabera “kondeak kronika dibertigarria egiten du” Larramendi eta Etxeberriren

¹⁰⁴ Elixabete Perez Gaztelu lankideari eskertu behar diogu Saizarbitoriaren nobela honetan Larramendik duen tokia jakinarazi izana.

¹⁰⁵ Ramon Saizarbitoria: *Lili eta biok*, Donostia, Erein, 2015, 200. or.

deskripzio gazi-geza atondu eta haien arteko liskarra umorez narratzen duen bitartean:

Azkoitiko jauntxoak, D'Etcheberri zahar atsegin eta ahul baina buru oneko deskribatzen du, eta Larramendi, berriz, gizakote bat, urterik onenak atzean utzita bazegoen ere, artean itxura bikain hura mantentzen zuena, eta gaiztakeriaz dio, ondoren, ez zela harritzekoa esamesak sortu izana, Mariana Neoburgokoa errejinararen aitor-entzule izan zenez, azken Austriaren alargun ilegorri ederrarekin mantendu zuen harremanaren gainean¹⁰⁶.

Nahitaezkoa zen Etxeberri eta Larramendik hiztegiez hitz egitea. Sarakoak adarra jo zion jesuitari azken honen teoria etimologikoez eta azkenean bere lana plagiatu izana leporatu zion. Larramendik eraso egingo ziokeela Etxeberri zehazten du Peñafloredak gutunean, kondeak berak eta honen morroiak eragotzi izan ez baliote.

Hortaz, Saizarbitoriaren nobelan Larramendiz eskainitako irudikapena ohiko gorazarretik erabat aldentzen da. Nobelaren generoak berezkoa duen polifoniarako gaitasuna baliatuta, XIX. mendeko diskurtso larramendizale gorazarrezkoa -Bajtinek dikurtso monologiko zuzen eta seriotzat sailkatuko lukeena- erabat parodizatuta ageri zaigu Saizarbitoriaren eskuetan, alegia diskurtso arrotz gisa¹⁰⁷.

Globalizazioaren eta honen eskutik datorren neoliberalismoaren aldiko literaturan Larramendi gogoratzeko era irauli egin da mende bat lehenago nagusitutakoaren parean. Alde batetik jesuitaren bizitza eta lana karnabalizatutako ageri dira, beste batetik Hiztegi Hirukoitza kommodifikazio fetitxistaren objektu bilakatu da, bere kapital kultural eta sinbolikoa kapital ekonomiko huts bihurtuta eta bere balioa azken dimentsio horretara murriztuta, alegia merkatuaren legeek ezarritakora.

Hona hemen laburki artikuluan zehar garaturiko azterketaren emaitza. Euskal literaturak Larramendi memoriaren gune egitean zenbait modutara egin du une eta gizarte esparruen arabera. Orain arteko azterketan aldi nagusi bi bereizten dira. Lehenean Larramendiren gorazarrerako diskurtsoa gailentzen da batez ere poema edo bertso sailetan eta hitzaldi-biografietan, eta XIX. mendearekin bat dator nagusiki, XX. mende hasierara hedatzen den salbuespenen batekin. Aldi honetako testuak oso ugariak dira, aldeztatik uste genituenak baino gehiago, batez ere Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurren ospakizunei atxikiak. Kopuruaren arabera ugaritasun horretan ordea

3. ONDORIOAK

¹⁰⁶ Saizarbitoria: *Lili*, 132.-133. or.

¹⁰⁷ Mijail Bajtin: *Teoría y estética de la novela*, Madril, Taurus, 1991, 120.-174. or.

deigarria da homogeneousasuna eta barne kontsentsua: Larramendiren irudikatzean laudorioa da jarrera nagusia eta ia bakarra. Jarrera hori mende horretako belaunaldi ia guztietara hedatzen da, Mogelen salbuespenarekin beharbada, Larramendirengandik hurbil zegoelako oraindik ziur asko.

Lehen aldi honetan Larramendiren memoria lantzen duten gizarte esparruei dagokienez, hasieran idazle bakanak izango dira baina Larramendiren jaiotzaren bigarren mendeurrena hurbildu ahala Gipuzkoako zenbait erakunderen bultzada agerikoa izango da, batez ere Diputazioarena eta Andoaingo Udalarena: mendeurren horren ospakizunetarako antolaturiko Lore Jokoen kariaz idazle ugari andoaindar ospetsuaren laudorio jardunean jarri zen eta emaitza horietako asko orduko aldizkarietan agertu ziren, batez ere *Euskal Erria* aldizkarian. Funtsean Larramendi laudatzen duen diskurtso hori guztia ordena sinboliko foralistari dagokion subjektu baten ordezkari nabarmena da.

Larramendi baztertze bidean ageri den trantsizio une baten ondoren (zeina Nazionalismoaren proposamen berrien eraginez azal daitekeen, bai hizkuntza ereduari eta bai eredu politikoari dagokionez), XX.-XXI. mendeen aldia, gorago bigarren aldi gisa jo dugun hori, oso bestelakoa da lehenengoaren parean. Aldi honetan Larramendi literaturagai bihurtzen duten idazleak gutxi baina aipagarriak dira: Orixe, Etxaide, Sarrionandia eta Saizarbitoria. Alde batetik testu kopurua urritu eta horrekin batera laudoriorako jarrera ere agortu egingo da, horren ordezkari askoz ikuspegi kritikoagoak gailentzen diren bitartean, zenbat eta beranduago orduan eta kritikoagoak gainera. Ikuspegi aldaketa horren eskutik kritika bideratzeko genero egokiak bilatuko dira, hala nola saiakera kutsuko historiografia literarioa eta nobela, edo lehenago ere erabilitako biografiari utsiz gero ere, askoz jarrera kritikoagoz erabiliko da. Eta kritikarako joera hori bera anitza izango da: Orixe eta Etxaideren kasuan lehen aldikoek memoriatik ezabaturiko salaketak berreskuratu (Larramendik gehiena gaztelaniaz idatzi zuela) eta Etxaidek bere aldetik berriren bat ere gehituko du jesuitaren arrazakeria gogora dakarrenean. Sarrionandiaren eta Saizarbitoriaren ikuspegi kritikoak Posmodernismoaren eta Globalizazioaren aldiko pentsamendutik abiatzen dira: Sarrionandiak Larramendiren Artean eta orokorrean apologisten diskurtsoan simulaziotzat jo daitekeen euskal literatura bat atzematen du saiakeraren bitartez; Saizarbitoriaren azken nobelan bai Andoaingo jesuita eta bai bere Hiztegi Hirukoitza fikzioaren osagaien artean ageri dira, lehena karnabalizaturik (eta hortaz berari buruzko gorazarre diskurtsoa parodizaturik) Larramendiren bizitzako pasarte barregarri bat asmatzean eta bigarrena merkatu legeen objektu hutsera murrizturik.

Kritikarako bada ere, Larramendi gogoratzeko lana hartzen duen memoriaren gizarte esparrua euskal idazleena da bigarren aldi honetakoa ere. Guztiak aski idazle kanonikoak ditugu baina haien emaitza ez dago

lotzerik erakunde politikoen unean uneko bultzadari eta mendeurrenei. Zilegiagoa da pentsatzea bakoitzaren desireri erantzuten diela eta batez ere bati: euren jardueraren iraganaz, alegia euskal literaturaren alorraren historiaz kritikoki hausnartu beharrari. Aro foralari nostalgiaz begiratzen dion literatura, eta beraz ordena sinboliko foralista ordezkaturako lukeenaren tankerakoa, guztiz desagertua da azken aldi honetan bere oihartzun kritiko-parodikoetatik kanpo.

Diskurtso berri honen subjektua lehen aldikoa bezain traumatizatua izanik ere, oraingoaren Larramendirekiko posizioa oso bestelakoa da. Larramendi ez da gehiago euskaldunen aitalehen eta salbatzaile baizik eta subjektu euskaldunaren subordinazioaren emaitza eta ikur, eta hortaz baliogabea subordinazioaren kontzientzia garatu duen subjektuaren desioa ordezkatzeko. Hortik berez dator XIX. mendeko garaipen fantasiak orain betetzeko ezgaitasuna. XX. eta XXI. mendeetako diskurtso literarioaren subjektuak erabat murriztu du Larramendiren memoria eta gogora dakarrenean ere subjektuaren beraren subordinazioaren genealogiako urrats nahitaezko gisa azpimarratzeko egingo du. Horren aurrean Posmodernitatearen eta Globalizazioaren aldiko subjektu euskaldunak aurkitu duen irtenbidea da Larramendi kritikaz eta umorez tratatu beharreko simulakro-asmatzaile edo mamu barregarri gisa irudikatzea.

Eta hori guztia Larramendiri arretarik eskaini nahi izatekotan. Izan ere azken aldi honetako idazle gehienek indiferentzia erakutsi dute Larramendiren aurrean, eta batez ere emakumeek. Egia da XIX. mendeko idazleen artean ere ez dugula emakumerik aurkitu gai honen inguruan baina orduko emakume urritasunaren parean oraingo aukerak askoz ugariagoak dira eta hala ere emakume batek ere ez du Larramendi mintzagai, ez onerako eta ez txarrerako. Euskal diskurtso literario garaikidearen subjektuak uko egin dio Larramendi aintzat hartzeari eta horren bitartez hark ordezkatzeko duen ordena sinboliko foralista eta patriarkala onartzeari.

BIBLIOGRAFIA

Agirre, Domingo: *A. Larramendi-ren bizitza-ren berri labur bat. Domingo Agirrek izkribatua*, Donostia, Ignacio Ramon Barojaren semeen moldizkiran, 1890. (<http://meta.gipuzkoakultura.net/handle/10690/606> 2017ko ekainaren 5a).

Agirre, Domingo: “A. Larramendi-ren bizitza-ren berri labur bat”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 545.-561. or. (<http://www.memoriadigitalvasca.es/handle/10357/2813> . Helbide hau *Euskal-Erria* aldizkariarekiko lotura da. Aldizkari honetarako kasu guztietarako baliogarria da).

Agirre, Domingo: “Un bascongado ilustre y filólogo eminente”, *Euskal-Erria*, XXV, 1891, 105.-110.; 129.-134.; 161.-167. or.

Altuna, Patxi: “Aita Larramendiren bizitza”, in Joseba Andoni Lakarra (prestatzailea): *Manuel Larramendi. Hirugarren Mendeurrena*, Andoain, Andoaingo Udala, 1992. 3.-26. or. (http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/736.pdf)

Altuna, Patxi: *Euskal bertsogintza. XVIII, XIX, XXgarren mendeetako jesuita gazteek egin neurtitzak. Azterketa metrikoa*, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea, 2000.

Altuna, Patxi: “Aita Kardaberaz Elgorriagaren bizitza”, *Euskera*, 48, 2003, 55.-65. or.

Andoain' dar Mikel: “Aita Larramendi”, *Euskal-Erria*, LXXIX, 1918, 433.-435. or.

Anonimoa: “Euskal-féstak Donostian. 1890”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 146.-160. or.

Anonimoa: “Apuntes para la biografía del R.P. Manuel de Larramendi”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 214.-221. or.

Anonimoa: “Aita Larramendi”, *Euskal-Erria*, LXXIII, 1915, 153.-154. or.

Anonimoa: “Elogio necrológico de Larramendi escrito por un jesuita contemporáneo”, in Larramendi, Manuel de: *Autobiografía y otros escritos*, Tellechea Idigoras, José Ignacio (ed.), Donostia, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1973, 301.-308. or.

Antia, Manuel Antonio: “Aita Manuel Larramendi-ri”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 566. or.

Arana, Jose Ignazio: “Aita Larramendi euskaldun paregabeari Andoain-darren kantak”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 562.-565. or.

Arrese Beitia, Felipe: “Astarloa asko jakinari alabantzak”, *Euskal-Erria*, XV, 1886, 454.-457. or.

Arrese Beitia, Felipe: “Bi amalaudun. Larramendi-ri, lora bat”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 70. or.

Arrese Beitia, Felipe: “Bizi bedi A. Larramendi-ren izena”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 71. or.

Artola, Ramon: “Aita Larramendi-ri oroimencho bat”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 569. or.

Artola, Ramon: “Aita Larramendi illezkorrari bere jayotzaren bigarren eunkidan”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 12. or.

Arzac, Antonio: “Euskara. (A. Larramendi-ri)”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 571.-572. or.

Arzac, Antonio: “Centenario del P. Larramendi”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 573.-576. or.

Azkarate, Ramos: *Aita Larramendi Garagorricari bere 2garren eunquidan*, Tolosa, E. Lopez-en Moldizteguian, 1890. Koldo Mitxelena. Fondo Gordeak. Antonio Zavala Funtsa. Fondo Gordeak A.Z.D.2.5.1.116. (<http://www.kmliburutegia.net/Record/357610>)

Azkarate, Ramos: *Galtzaundi berriz ere (I)*, Donostia, Auspoa, Gipuzkoako Foru Aldundia, 2004. (http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/auspoa/55779.pdf)

Bajtin, Mijail: *Teoría y estética de la novela*, Madril, Taurus, 1991.

Baudrillard, Jean: *Cultura y simulacro*, Bartzelona, Kairós, 2016, 7.-80. or.

Cid Abasolo, Karlos: “La lexicografía vasca a lo largo de la historia”, *Revista de Filología Románica*, 27, 2010, 163.-178. or. (https://cv4.ucm.es/moodle/pluginfile.php/1663320/mod_resource/content/0/Nire_artxibategiak/Lexicograf_a_Vasca_Karlos_Cid_Abasolo.pdf)

Echegaray, Carmelo: “Larramendi-ri. Ikuskera bat”, *Euskal-Erria*, XIII, 1885, 394.-396. or.

Echegaray, Carmelo: “Larramendiren oroitzan”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 567.-568. or.

Etxaide, Yon: *Amasei seme Euskalerrri'ko*, Zarautz, Itxaropena, 1958.

Etxaide, Yon: *Hamasei seme Euskalerrriko*, Donostia, Erein, 1990.

Franko Aranguren, Jose: “Euskara amari. A. Larramendi-ren jayotzako bigarren eunkidan”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 10.-11. or.

Gabilondo, Joseba: “XVI. mendetik XX. mendera: apologistak eta subjektu euskalduna”, in Alaitz Aizpuru et al. (ed.): *Euskal Herriko pentsamenduaren gida*, Bilbo, Udako Euskal Unibertsitatea, 2012, 9.-27. or.

Gabilondo, Joseba: *New York-Martutene: Euskalpostnazionalismoaren utopiaz eta globalizazio neoliberalaren krisiaz*, Bilbo, Euskal Herriko Unibertsitatea, 2013.

Giesen, Bernhard: *Triumph and trauma*, New York, Routledge, 2016.

Gomez, Ricardo: “El legado de Manuel Larramendi”, *Insula*, 534, 1991, 29.-30. or. (<https://halshs.archives-ouvertes.fr/artxibo-00106375/document>)

Halbwachs, Maurice: *La memoria colectiva*, Zaragoza, Prensas Universitarias, 2004.

Halbwachs, Maurice: *Los marcos sociales de la memoria*, Bartzelona, Anthropos, 2004.

Iñarra, Miguel Antonio: “Larramendi-ko Manuel Euskara-eroslea. Bere jaiotzako bigarren eun-aldian”, *Euskal-Erria*, XXIV, 1891, 1.-7. or.

Iztueta, Juan Ignazio: *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia beren soñu zar; eta itz neurtu edo versoaquin. Baita berac ongui dantzatzeko iracaste edo instruccioac ere*, Donostia, Ignacio Ramon Baroja-ren moldizteguian, 1824. (<http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/25401>). Jatorrizko lana, Sancho el Sabio Fundazioarena (Vitoria-Gasteiz) da.

Iztueta, Juan Ignazio: *Euscaldun anciña ancinaco: ta are lendabico etorquien, dantza on iritci pozcarri gaitzic gabecoen, soñu gogoangarriak beren itz neurtu edo versoaquin*, Donostia, Ignacio Ramon Barojaren Moldiztegian, 1826.

Iztueta, Juan Ignazio: *Guipuzcoaco provinciaren condaira edo historia: ceñetan jarritzen diraden arguiro beraren asieratic orain-arte dagozquion barri gogoangarriac*, Donostia, Ignacio Ramon Barojaren moldizteguian, 1847. (<http://liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/24965>). Jatorrizko lana, Sancho el Sabio Fundazioarena (Vitoria-Gasteiz) da.

Kasal, Felipe: “Aita Larramendiren bigarren eunkidan oroimena”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 565. or.

Kmec, Sonja eta Majerus, Benoît: “Méthodologie et interdisciplinarité”, in Benoît Majerus et al. (zuz.): *Depasser le cadre national des “lieux de mémoire”*, Bruxelles, PIE-Peter Lang, 2009, 25.-31. or.

Labriola, Albert C.: “John Milton. English poet”. 2017. (<https://www.britannica.com/biography/John-Milton>)

Larramendi, Manuel: “Aita Manuel de Larramendiren Carta, Libro onèn Eguilleari bidaldua”, in Mendiburu, Sebastian: *Jesusen bihotzaren devozioa*, Donostia, Bartolomé Riesgo, 1747, or. zb. gabe.

Manterola, Jose: “Los PP. Larramendi y Mendiburu ”, *Euskal-Erria*, V, 1882, 116.-117. or.

Mogel, Juan Antonio: *El doctor Peru abarca, catedrático de la Lengua Bascongada en la Universidad de Basarte o Diálogos entre*

un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan, Durango, Imprenta y Librería de Julián de Elizalde, 1881. (<http://www.liburuklik.euskadi.eus/handle/10771/25287>). Jatorrizko lana, Sancho el Sabio Fundazioarena (Vitoria-Gasteiz) da.

Nora, Pierre: “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, 26, 1989, 7.-24. or.

Orixo: *Euskal literaturaren historia laburra*, Paulo Iztueta (ed.), Donostia, Utriusque Vasconiae, 2002.

Pagola, Ines: “Neologismos en los juegos florales”, *ASJU*, 18-1, 1984, 53.-159. or. (<http://www.ehu.es/ojs/index.php/asju>)

Rothberg, Michael: “Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire”, *Yale French Studies*, 118-119, 2010, 3.-12. or.

Saizarbitoria, Ramon: *Lili eta biok*, Donostia, Erein, 2015.

Sarrionandia, Joseba: *Ni ez naiz hemengoa*, Iruñea, Pamiela, 1985.

Sarrionandia, Joseba: *Moroak gara behelaino artean*, Iruñea, Pamiela, 2010.

Sesé, Maria Lourdes: “Echegaray Corta, Carmelo de”, *Auñamendi entziklopedia*, 2017. (<http://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/eu/echegaray-corta-carmelo-de/ar-36602/>)

Tellechea Idigoras, José Ignacio: “Larramendi y Cardaveraz: Censura y réplica inéditas sobre un libro de piedad”, *ASJU*, 2, 1968, 3.-31. or.

Uranga, Juan Ignazio: “Aita Larramendi-ren berreunkidan. (Amalauduna)”, *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 570. or.

Zavala, Antonio (eg. eta biltz.): *Patxi Erauskin bertsolaria (1874-1945) I, II, III*, Tolosa, Auspoa, 1978. (http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/auspoa/10666.pdf)

Zavala, Antonio (eg. eta biltz.): *Pedro Mari Otaño eta bere ingurua I, II*, Oiartzun, Sendoa, 1993. (http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/auspoa/4571.pdf)

Zavala, Antonio: *Auspoaren auspoa (III). Itzaldiak / Conferencias*, Oiartzun, Sendoa, 1999. (http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/auspoa/18437.pdf)